

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи
бакалавра

на тему: «**Поховальний обряд середньовічного населення Лівобережної
України**»

Виконав: студент IV курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 – історія та археологія
Світличний Юрій Сергійович

Керівник: к.і.н., доц. Скирда В. В.

Рецензент: к.і.н. Аксьонов В. С.

Харків – 2025

Зміст

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Поховальний обряд населення Лівобережної України у V- VII ст.....	11
Розділ 2. Поховальний обряд сіверян.....	21
Розділ 3. Могильники салтівської культури.....	50
Висновки.....	76
Список використаних джерел та літератури.....	78
Додатки.....	90
Резюме.....	112
Summary.....	112

Список скорочень

- АДУ – Археологічні дослідження в Україні
- АИМ – Археологические исследования в Молдавии
- АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
- АЛЮР – Археологическая летопись Южной России
- АО – Археологические открытия
- АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
- АС – Археологический съезд
- АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ИАК – Известия археологической комиссии
- КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИАУ – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
- КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
- МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА НАН України – Науковий архів Інституту археології національної академії наук України
- НА МА ХНУ – Науковий архів Музею археології Харківського національного університеті імені В. Н. Каразіна
- РА – Российская археология
- СА – Советская археология
- СЭ – Советская этнография
- ХГУ – Харьковский государственный университет
- ХДУ – Харківський державний університет

Вступ

Загальноновизнано, що поховальному обряду як консервативному і найчастіше етновизначальному чиннику належить важлива роль вивченні тієї чи іншої археологічної культури. Але найчастіше як могильники, так і поодинокі поховання деяких культур представлені нечисленними пам'ятками, що утрудняє вирішення цілого кола питань. Подібна ситуація в певній мірі характерна і для території лісостепової й лісової смуги Лівобережної України у V – X ст. н.е.

Актуальність теми полягає в тому, що незважаючи на більш ніж стоп'ятдесятирічний термін дослідження ранньосередньовічних пам'яток різних культур на території Лівобережної України, залишається не висвітленою низка проблем, пов'язаних з окремими важливими питаннями, присвяченими поховальному обряду населення яке їх залишило.

Об'єктом дослідження є різноманітні могильники, які були залишені носіями різних археологічних культур, які проживали на території сучасної Лівобережної України за часів раннього середньовіччя.

Предметом дослідження є різного виду й типу поховання, які були здійснені населенням колочинської та пеньківської культур V-VII ст., волинцівської культури VII-VIII ст., роменської та салтівської культур VIII-X ст.

Територіальні рамки роботи охоплюють сучасну лісостепову та лісову територію Лівобережної України де були розповсюджені пам'ятки перелічених ранньосередньовічних археологічних культур.

Хронологічні рамки роботи обмежені періодом від V до X ст., що відповідає ранньосередньовічній добі на теренах України.

Джерельна база нашого дослідження складається з письмових та археологічних звітів, в яких зберігаються дані, про поховальний обряд населення носіїв ранньосередньовічних культур Лівобережної України. Щодо писемних джерел, то їх не дуже багато. Особливо важливими є згадки

античних та східних авторів, а також «Повість минулих літ»¹. Незважаючи на велику кількість археологічних звітів, у яких відображаються дані про поховальний обряд носіїв пеньківської, колочинської, волинцевської, роменської та салтівської культур нам в умовах війни вдалося використати лише звіти Д. Я. Самоквасова (друковані) та В. К. Михеєва (надані науковим керівником)².

Наш історіографічний огляд будується на проблемно-хронологічному принципі. В першу чергу, треба згадати, що першими поховальними пам'ятками раннього середньовіччя на Лівобережній Україні, на які звернули увагу дослідники, були сіверянські кургани, доповідь про які була зроблена Д. Я. Самоквасовим на III Археологічному з'їзді у 1874 р. у Києві³. Дану роботу у вивченні поховального обряду сіверян дослідник продовжував й у подальшому, що вилилось в написання ним окремих робіт⁴. В наш час ці пам'ятки пов'язують з залишками волинцівської та роменської культур.

Їхнє вивчення можна віднести до другої половини 30-х рр. XIX ст., коли В. В. Пассеком проводилися розкопки Донецького городища поблизу м. Харків⁵. Вже на початку XX ст. В. Г. Ляскоронський у ході розвідок в басейнах основних лівих приток Дніпра виявив ряд поховальних

¹ Свод древнейших письменных известий о славянах / Сост. С. А. Иванов. Москва: Восточная литература, 1995. Т. 2 (VII-IX вв.). 593 с.; Полное собрание русских летописей. Ленинград, 1926. Т. 1: Лаврентьевская Летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. 379 с.

² Самоквасов Д. Я. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губернии. Москва, 1915. 32 с.; Михеев В. К. Полевая документация Красногорского могильника за 1990-1991 год // НА МА ХНУ. Ф. 2. Спр. 30. 26 арк.; Михеев В. К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1992 году. Харьков, 1993 // НА ІА НАНУ. 1992/211. 72 л.; Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в с. Червоная Гусаровка Балаклейского р-на Харьковской обл. за 1997 г. // НА МА ХНУ. Ф. 2. Спр. 35. 17 арк.; НА ІА НАН України. Ф. 7. Спр. 3.

³ Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1. С. 175-224.

⁴ Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам. Москва: Синодальн. тип., 1908. 119 с.; Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. Москва, 1908. 284 с.; Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва: Синодальн. тип., 1916. 134 с.

⁵ Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 59-60.

сіверянських пам'ятників¹. У 1901 р. групу поселень та поховань на околицях м. Ромни виявив М. Є. Макаренко, які в подальшому отримали назву роменської культури. Приблизно тоді ж була відкрита інша група ранньослов'янських пам'ятників, які наступним поколінням археологів були виділені у так званий волинцівський тип. У 1905 р. М. Є. Макаренко з участю В. Ф. Беспальчева провів тут дослідження, де виявив залишки могильника з трупоспаленнями².

Продовження вивчення роменських старожитностей в 30-40 рр. ХХ ст. у басейні р. Ворскли пов'язано з іменем І. І. Ляпушкіна³.

Офіційний початок вивчення пам'яток волинцевської культури відносять до 1948 р., коли в уроч. Стан поблизу с. Волинцеве Путивльського району Сумської області було відкрито кремаційний могильник⁴. Зокрема, можна відзначити дослідження 1948-1950 рр. могильника та поселення поблизу м. Сосниця⁵.

Основним дослідником сіверянських поховань у другій половині ХХ ст. український археолог О. В. Сухобоков⁶. Продовжив цей напрямок діяльності у перші десятиліття ХХІ ст. О. В. Григор'єв⁷.

Другим типом поховальних пам'яток Лівобережної України, які попали в поле зору археологів були залишки салтівської культури. Цей етап можна розпочати з 1900 р. – коли було відкрито катакомбний могильник поблизу

¹ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С. 415-427.

² Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып 19. С. 151-154.

³ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.) // МИА. 1968. № 152. 298 с

⁴ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.

⁵ Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. 50-52; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. 3. С. 28-44.

⁶ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев: Наук. думка, 1975. 165 с.; Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.

⁷ Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула: Гриф, 2000. 263 с.

с. Верхній Салтів на Харківщині вчителем В. О. Бабенком. У наступному році поблизу хут. Зливки Харківської губернії В. О. Городцовим був відкритий ямний могильник салтівської культури¹.

Своєрідність обряду поховання Верхнесалтівського могильника привернули увагу багатьох археологів. Тут працювали відомі фахівці такі, як О. М. Покровський, Є. П. Трифільєв, О. С. Федоровський. Могильники салтівської культури продовжували привертати увагу харківських археологів до останніх років².

Найбільш вагомий внесок у дослідження салтівських старожитностей було зроблено С. О. Плетнєвою. Дослідниця виявила близько 120 нових пам'яток. Результати плідної праці було узагальнено у ряді її монографічних робіт, де значна увага приділялася поховальним обрядам салтівців³.

З початку 60-х рр. і до кінця ХХ ст. значні роботи по вивченню пам'яток салтівської культури на території Харківської та Донецької областей проводили В. К. Міхеєв, О. Г. Дяченко, А. К. Дегтяр. В ХХІ ст. харківські дослідники (В. В. Колода, В. С. Аксьонов, В. В. Скирда та ін.) продовжили плідно працювати на могильниках салтівської культури⁴.

Виділення ранньосередньовічних культур Лівобережної України, представлених пеньківською та колочинською культурами V-VII ст., відноситься лише до другої половини 50 рр. ХХ ст. В той час Д. Т. Березовцем було досліджено кілька десятків кремаційних безкурганних поховань біля с. Велика Андрусівка⁵. Основний внесок в вивчення поховань

---

¹ Міхеєв В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985. С. 7-9.

² Колода В. В. Харківська школа хозарознавства: створення, діяльність у роки незалежності, сучасні проблеми та перспективи // Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації. Харків, 2024. С. 180-181.

³ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142; Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва; Иерусалим, 2000.

⁴ Колода В. В. Харківська школа хозарознавства... С. 177-194.

⁵ Березовець Д. Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 58-71.

даної культури було здійснено О. М. Приходнюком в останній чверті ХХ ст.¹.

На Лівобережжі Дніпра перші пам'ятки пеньківської культури були також виявлені у 50-х рр. ХХ ст. Наприкінці 80 – початку 90-х років у поріччі Сіверського Дінця на Харківщині декілька пеньківських поховань було досліджено М. В. Любичевим². Дуже цікаве пеньківське інгумаційне поховання в катакомбі було розкопане поблизу с. Мохнач представниками Харківського історичного музею³.

Колочинська культура була виділена після розкопок, проведених Е. А. Симоновичем в 1955-1960 гг. на городищі Колочин I у районі Гомеля. Тоді ж було здійснено роботи на Новобихівському та Кветунському могильниках⁴. У другій половині ХХ ст. Л. Д. Поболь провів дослідження могильника Нижня Тошиця та могильника біля с. Червоноград⁵. Джерелознавча база через розрізнені повідомлення у археологічній літературі може бути оцінена дуже приблизно. В загалі дослідження проводилися лише на 10 колочинських могильниках, де виявлено близько 400 поховань. На території України ці пам'ятки відомі головним чином у Подесенні та суміжних районах Лісостепу. Зокрема, на могильнику См'яч досліджено п'ять поховань⁶. Основна заслуга у вивченні поховальних пам'яток колочинської культури належить Є. О. Горюнову⁷.

Цей огляд дає змогу стверджувати, що джерельна база та наукова література з приводу поховальних комплексів різних археологічних культур є

¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ, 1980. С. 47.

² Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 91.

³ Аксенов В. С., Бабенко Л. И. Погребение VI-VII веков н.э. у села Мохнач // РА. 1998. № 3. С. 111-122.

⁴ Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев, 1986. Т. 3. С. 157.

⁵ Поболь Л. Д. О новых археологических памятниках БССР VI-IX вв. // Славяните и средиземноморскыят свят VI-XI век: Международен симпозиум по славянска археология. София, 1973. С. 221-230.

⁶ Археология Украинской ССР... С. 159.

⁷ Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. Санкт-Петербург, 2004. С. 10-17.

нерівномірною. Зокрема, ми маємо більше інформації про пам'ятки салтівської та роменської археологічних культур, що пов'язане з інтенсивністю їх дослідження. Тим не менш, це дає змогу створити суцільний нарис розвитку поховального обряду ранньосередньовічного населення Лівобережної України.

Метою роботи є всебічне висвітлення проблем і рішень пов'язаних із поховальним обрядом населення, яке в період раннього середньовічного проживало на Лівобережній Україні.

Відповідно до цього, нам необхідно виконати наступні *завдання*:

- розглянути історіографію вивчення поховального обряду ранньосередньовічних культур Лівобережної України;
- визначити джерельну базу дослідження;
- визначити основні види і типи поховань у носіїв різних культур;
- виявити особливості поховального обряду кожної культури;
- спробувати з'ясувати причини відмінностей поховального обряду у носіїв різних археологічних культур на території Лівобережної України за доби раннього середньовіччя.

За тривалий час археологічного дослідження пам'яток різних культур раннього середньовіччя на теренах Лівобережної України, було отримано надзвичайно багатий матеріал про поховальний обряд носіїв різних культур, який дає змогу доволі чітко уявити особливості його розвитку цієї проблеми. При цьому слід зазначити, що нашого часу не існує узагальнюючої спеціальної праці, присвяченої загальному розгляду поховального обряду всього ранньосередньовічного населення Лівобережної України. Тому *новизна роботи* полягає в спробі автора, надати загальний нарис розвитку поховального у носіїв різних археологічних культур, які існували в добу раннього середньовіччя на території сучасної Лівобережної України.

Методологічна основа даної дипломної роботи визначається предметом дослідження, його метою та завданнями. При написанні роботи ми виходили з необхідності комплексного підходу до визначення методів дослідження

поховальних комплексів доби раннього середньовіччя на території Лівобережної України.

Робота базується на загальнонаукових принципах пізнання історичної дійсності. Під час її написання було використано принцип всебічності, спрямований на аналіз об'єкта дослідження в контексті його внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків; принцип багатофакторності, який передбачає дослідження всіх фактів, що впливали на процес. В дипломній роботі застосовано принцип історизму, суб'єктивізму та комплексного підходу до джерел, що допомагає в співставленні й інтеграції історіографічної традиції. Використання системного підходу дало нам змогу відтворити цілісне уявлення про поховальні комплекси у ранньосередньовічного населення Лівобережної України.

Робота складається зі списку скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та додатків з ілюстративним матеріалом, а також резюме на українській та англійській мовах.

Розділ 1. Поховальний обряд населення Лівобережної України у V-VII ст.

Поховальні пам'ятки ранньосередньовічного населення Лівобережної України у V-VII ст. репрезентовані захороненнями пенківської та колочинської культур (рис. 1). Одразу слід зазначити, що цей обряд вивчений ще недостатньо повно, враховуючи незначну кількість поховальних комплексів, що були досліджені в ареалі згаданих культур.

Розпочнемо наш огляд з поховальних пам'яток пенківської культури. Порівняно з поселеннями вони вивчені гірше: нині відомо понад 50 поховань. Пояснюється це насамперед відсутністю зовнішніх ознак над могилами, що унеможливує їх виявлення археологічними розвідками. Для носіїв пенківської культури, яких вважають антами, відомих за писемними джерелами, характерний обряд спалення на стороні з подальшим поміщенням неочищених від багаття кальцинованих кісточок у неглибокі круглі або овальні ямки діаметром 0,3-0,4 і глибиною 0,3-0,5 м від сучасної поверхні. Зустрічаються урнові та ямні могили, іноді їх супроводжують ритуальні горщики, бронзові спіральні й трапецієподібні підвіски, пронизи, фібули, браслети, персні, дзвіночки, сплавлені скляні намиста тощо¹.

На територіях, зайнятих пенківськими старожитностями переважають кремації. Вони виявлені біля сіл Велика Андрусівка в Середньому Подніпров'ї; Василівка, Волоське, Запорожець, на о. Сурському, в гирлі р. Вороної у Дніпровському Надпоріжжі; Селіште і Данчени в Молдавії. Однак в окремих випадках зустрічаються й інгумації. Зокрема, Мохнач на Сіверському Дінці².

Переважає більшість поховань і могильників розташовувалися за 0,5-1 км від поселень, займаючи піднесені або низькі ділянки місцевості. Цікаво

---

¹ Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Чернівці, 2001. С. 47.

² Приходнюк О. М. Пеньковская культура... С. 28.

зазначити, що в Селишті та в гирлі Вороної поховання здійснено на території поселень¹.

Лише біля Великої Андрусівки та Селиште досліджено відносно значну кількість поховань, що дає змогу говорити про них як про могильники. У більшості ж випадків розкопано одне або кілька спалень. В околицях Великої Андрусівки в Потясминьї відомо чотири могильники. На двох із них (№ 2, 4) зібрано з фрагментів окремі посудини і простежено концентрацію кальцинованих кісточок (поховання розрито розливами Кременчуцького водосховища). На могильнику № 3 досліджено залишки чотирьох спалень у циліндричних ямках, два з яких перекривалися ліпними посудинами². В. М. Даниленко відносив ці поховання до колочинської культури³. Однак, виявлений посуд, на думку І. П. Русанової, представлений чотирма мисками, не можна вважати типово колочинським, оскільки миски взагалі нетипові для цієї культури⁴. О. М. Приходнюк знаходить аналогії цьому типу посуду серед пеньківських старожитностей⁵. Беручи це до уваги та враховуючи розташування могильника в центрі пеньківського ареалу, його слід відносити до пеньківських старожитностей.

На могильнику № 1, розташованому біля підніжжя Тясминського городища чорноліської культури, досліджено 43 урнових і безурнових поховання другої половини I тис. н.е. Більшість із них містила пеньківський археологічний матеріал. Безурнові могили, як правило, не мали археологічних знахідок, лише інколи разом із перепаленими кісточками зустрічалися уламки кераміки. В урнових, крім посуду, зустрічалися залізні ножі, вироби зі скла тощо.

¹ Рафалович І. А. Славяне VI-IX століть в Молдавії. Кишинів, 1972. С. 42; Березовець Д. Т. Могильник уличів... С. 67-68.

² Березовець Д. Т. Могильник уличів... С. 68.

³ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. 1976. Вип. 19. С. 89.

⁴ Русанова І. П. Славянские древности... С. 98.

⁵ Приходнюк О. М. Пеньковская культура... С. 29.

Під час розкопок могильника № 1 з Великої Андрусівки поховальні ямки не простежувалися. На підставі цього Д. Т. Березовець висловив припущення, що кальциновані кісточки та супровідний інвентар у процесі поховання укладали на рівні стародавньої поверхні й засипали зверху суцільним шаром землі¹. Оскільки всі відомі пеньківські поховання здійснені в невеликих ямках, то можна припустити, що могильні ями не виявлялися в темному ґрунті, який постійно розмивається.

Потрібно також згадати, що під час розкопок Дмитрівського могильника салтівської культури С. О. Плетньова відкрила кілька поховань, скоєних за обрядом спалення². Оскільки у двох похованнях урнами слугували ліпні горщики, то їх іноді відносять до пеньківської культури. Однак ребристі посудини з Дмитрівки за характером профілювання наближаються до циліндроконічних горщиків. Виходячи з цього і з огляду на те, що дана пам'ятка розташована за межами пеньківського ареалу, спалення з Дмитрівки ми не будемо брати до уваги для характеристики пеньківського поховального обряду.

Із відомих на сьогоднішній день 46 добре зафіксованих пеньківських кремацій: 19 – урнові (41,3%), а 27 – ямні (58,7%). У 17 із 19 досліджених урнових поховань перепалені людські кісточки лежали в ліпних горщиках (89,5%), у двох випадках перебували під перевернутими догори дном посудинами (10,5%), в одному – урнове спалення супроводжувалося ритуальним посудом (5,3%), а в ще одному – рештки кремації поміщалися частково в урні, а частково на дні поховальної ями (5,3%). У 5 урнових похованнях виявлено оплавлені намиста, бронзові персні та каблучки (26,3%). У ямних похованнях залишки кремації лежали купкою на дні ямок. У 7 із них зафіксовано дрібні ліпні черепки (25,9%), у 2 – ритуальний посуд (7,4%), а в 6 – оплавлені скляні намиста, залізні ножі, рибальські гачки,

¹ Березовець Д. Т. Могильник уличів... С. 69.

² Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989. С. 106-118.

бронзові пряжки, трапецієподібні та спіральні підвіски, дзвіночки, пронизи (22,2%)¹ (рис. 2, 1-24).

Біля с. Олексіївки на Дніпропетровщині на лівому березі р. Чортомлик О. В. Бодянський розкопав три поховання за обрядом інгумації. Скелети лежали на спині з витягнутими або зігнутими в ліктях руками в могильних ямах на глибині 0,6-0,8 м від сучасної поверхні. Біля скронь похованих лежали мідні спіральні кільця, на грудях – намисто зі склоподібної пасти. На кисті руки одного з похованих було бронзове кільце (браслет), а іншого – окис бронзи. Спіральні підвіски, аналогічні знайденим на могильнику з Олексіївки, зустрічаються на пеньківських пам'ятках, вони також входили до складу деяких скарбів мартинівського типу².

Для складання більш повного уявлення про кремаційний обряд носіїв пеньківської культури необхідно залучити поховання подібного виду з території сусідньої Молдови. Зокрема, цікаве пеньківське поховання розкопано на поселенні Ханська III у Молдові. На глибині 0,6 м від сучасного рівня було розчищено череп людини, поруч із яким стояло три ліпні ребристі посудини³.

Два ранньосередньовічні поховання, здійснені за обрядом інгумації, виявлено на пеньківському могильнику біля с. Селиште Оргеївського району Молдови. Скелети лежали в ґрунтових ямах на спині з витягнутими руками, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Біля першого з них знайдено овальну литу бронзову пряжку з масивним кільцем і передньою частиною, що асиметрично виступає, на якій нанесені косі насічки. На язичку з дзьобоподібним кінцем зроблено кубічний виступ. Ще одна маленька кругла пряжка із заліза лежала біля кісток таза. Біля руки другого похованого виявлено бінасічене з увігнутою основою пряслице, а біля черепа –

¹ Приходнюк О. М. Пеньковская культура... С. 30.

² Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. 1960. № 1. С. 274-277.

³ Рафалович И. А. Исследования раннеславянских поселений в Молдавии // АИМ 1970-1971. Кишинев, 1973. С. 148-149.

наштовхнуте і бурштинове намисто, кістяну голку, ромбоподібну бронзову підвіску і бронзову литу пальчасту фібулу¹.

Як ми згадували на початку розділу для носії пеньківської культури також була характерна й інгумація. Зокрема, подібне поховання ранньосередньовічного часу було розкопано на черняхівському могильнику Данчени. Поховання № 280 супроводжувалося горщиком баночної форми, двома пальчастими фібулами дніпровського типу, бронзовим браслетом із розширеними кінцями та намистом зі склоподібної пасти².

Дуже цікаве, але, на жаль, зруйноване земляними роботами жіноче поховання за обрядом інгумації, яке супроводжував багатий інвентар, виявлено на правому березі Сіверського Дінця, за 2 км на південь від с. Мохнач. Поховання було здійснено в ґрунтовій ямі з підбоям (рис. 3, 7). Вхідний колодязь, форму і розміри якого встановити не вдалося, мав кілька сходинок, на що вказує його складний профіль, зафіксований у південно-східній стінці ями (рис. 3, 2). Підбій примикав до вхідного колодязя з північно-західного боку і був орієнтований, як, імовірно, і сам колодязь, майже строго по лінії північний схід – південний захід. Дно вхідного колодязя фіксувалося на глибині 2,55 м від сучасної поверхні ґрунту і полого спускалося до підбою, дно якого знаходилося на глибині 2,7 м. Підбій був відокремлений від вхідного колодязя дерев'яним закладом. Підбій мав такі розміри: довжина 1,9-2,0 м, ширина 0,9-1,1 м, висота 0,6-0,7 м. Кістяк лежав у витягнутому положенні на спині, головою на південний захід, руки були витягнуті вздовж тіла, ноги прямі. Більшість речей було знайдено в районі черепа, грудної клітки та пояса³.

Поховальний інвентар був доволі чисельний. До його складу входили наступні артефакти: 6 екз. односпіральних скроневих кілець; шийна дротяна

¹ Рафалович И. А. Раскопки раннеславянского поселения VI-VII вв. у с. Селиште // АИМ 1968-1969 гг. Кишинев, 1972. С. 130-132.

² Рафалович И. А. Данчени. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н.э. Кишинев, 1986. С. 132, табл. XIV, 1-5.

³ Аксенов В. С., Бабенко Л. И. Погребение VI-VII веков н.э. у села Мохнач // РА. 1998. № 3. С. 111.

гривна діаметром 18,5-19,0 см; фрагменти дротяної гривні, виготовленої з круглого в перерізі залізного дроту, діаметром 0,5 см; литі бронзові пальчасті фібули «дніпровського» типу, прикрашені циркульним орнаментом, завдовжки 13,4 см (2 екз.) (рис. 4, 1-2); бронзова широкопластинчаста підв'язна шарнірна фібула; нагрудний ланцюг довжиною 60 см; трапецієподібні підвіски з напівкруглою верхньою частиною (4 екз.); великі морські черепашки з отворами для підвішування (2 екз.); бронзові литі круглі злегка опуклі бляхи-гудзики діаметром 3,5- 3,8 см з прямокутною петелькою на зворотному боці (3 екз.); бронзові конічні дзвіночки з внутрішньою петлею для підвішування язичка (6 екз.) (рис. 4, 12); трапецієподібна бронзова підвіска з карбованим орнаментом по краях і центру (рис. 5, 17); порожнисті трубочки-пронизки (25 екз.) діаметром 0,5 см, згорнуті з бронзового аркуша завтовшки 0,05 мм (рис. 5, 8); перстень зі спіралеподібним щитком, виготовлений із бронзової смуги завширшки 0,5 і завтовшки 0,1 см (рис. 4, 4); сегменторамчата безщиткова бронзова пряжка (рис. 4, 7); кругла штампована бронзова бляшка діаметром 2,2 см (рис. 4, 9); круглі бронзові штамповані бляшки діаметром 1,8 см (4 екз.); бронзовий наконечник пояса коробчастої форми завдовжки 4,0 см, завширшки 1,5, і завтовшки 0,3 см (рис. 4, 8); бронзові масивні браслети з кінцями, що розширюються і заходять один за одного (2 екз.). (рис. 4, 5-6); великі коржикоподібні бурштинові намистини діаметром 4-4,5 см (2 екз.) (рис. 6, 9); слабооброблені сплюсненноромбічної форми бурштинові намистини середнього і дрібного розміру (115 екз.) (рис. 6, 10); кулясті намистини з роговика (2 прим.) (рис. 6, 27); бісер темно-синього кольору (19 екз.) (рис. 6, 22); еліпсоподібні намистини червоно-цегляного кольору (11 екз.) (рис. 6, 5); грановані пастові намистини чорного кольору з вічками чорно-жовто-червоного кольору (по одному на кожній грані) (6 екз.) (рис. 6, 6); еліпсоподібні окоподібні пастові намистини зеленого кольору із зелено-жовто-червоними оченятами (по три на намистині) (6 екз.). (рис. 6, 8); кулясті мозаїчні пастові намистини (3 екз.) (рис. 6, 4); фігурна слабоізогнута

бронзова пластина з дротяною петлею на одному з кінців (рис. 6, 7); фрагмент пеньківського глиняного горщика¹ (рис. 6, 13).

Таким чином, незважаючи на відсутність фіксації розміщення похоронного інвентарю в похованні з Мохнача *in situ*, В. С. Аксьонов зазначив, що тепер ми вперше маємо повний склад прикрас, які представляють комплект одного вбрання, що дає змогу припустити нам його реконструкцію (рис. 7). Це вбрання навряд чи мало повсякденний характер і, ймовірно, використовувалося тільки у виняткових випадках, пов'язаних із прикордонними моментами життя людини (народження, весілля, похорон)².

Наведена нами інформація підтверджує висловлену раніше значною кількістю дослідників припущення про біритуалізм пеньківського похоронного обряду³. З огляду на те, що в південносхідних регіонах розповсюдження пеньківської культури вона мала контакти з кочовим населенням, цілком імовірно, що останні, проникнувши в місцеве середовище, сприйняли деякі риси матеріальної культури пеньківського населення, зберігши власний похоронний обряд – найконсервативнішу рису, пов'язану з ідеологічними уявленнями про потойбічний світ.

О. М. Приходнюк зробив припущення, що до старожитностей пеньківського кола слід відносити фібули, знайдені в с. Поставлуки на Полтавщині (рис. 8, 6) і с. Мартинівки в Нижньому Пороссі (рис. 9, 2-3). Першу, зооморфну, знайшов Авенаріус у 1895 р. під час розкопок скіфського кургану. Існує думка, що вона супроводжувала впускне поховання, непомічене під час розкопок. Ще дві пальчасті фібули, які купив М. Є. Бранденбург у 1897 р., походять, начебто, зі зруйнованого поховання в с. Мартинівка⁴.

¹ Аксенов В. С., Бабенко Л. И. Погребение VI-VII веков... С. 112-117.

² Там само. С. 118.

³ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї. Київ, 1975. С. 97; Седов В. В. Анты // Проблемы славянской археологии. Москва, 1978. С. 167-168; Рафалович И. А. Данчены. Могильник... С. 85; Русанова И. П. Славянские древности... С. 98.

⁴ Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. 1996. Вып. 5. С. 352-435.

Далі ми розглянемо поховальний обряд одночасної з пеньківською колочинської культури, пам'ятки якої розташовувалися в північній частині Лівобережної України (рис. 1). Загалом цій культурі в основному її ареалі належить близько 14 безкурганних могильників. З них далеко не всі можуть бути залучені для визначення рис поховального обряду, одні через погане збереження поховань, інші тому, що не досліджувалися або відомі за давніми, випадковими знахідками і уривчастими відомостями, що не розкриває характер виявлених на них поховань.

З чотирьох основних районів поширення колочинської культури – лісостепового Лівобережжя, Київщини, Подесення та Південно-Східної Білорусії – переважне становище займає лісостепове Лівобережжя, з яким пов'язується половина всіх відомих могильників: Артюхівка, Княжий, Леб'яже I, Картамишеве II, Моква, Авдеєво. Крім названих пам'яток, колочинській культурі в смузі лісостепу, можливо, належить зруйнований могильник на Верхньому Пслі біля хут. Курочкін сучасного Ведівського району Курської області, відкритий ще на початку ХХ ст. Д. Я. Самоквасовим. Вченим було виявлено два безкурганні поховання з ліпними горщиками-урнами¹. Посудини не збереглися до нашого часу, що ускладнює визначення пам'ятника. У 1979-1980 рр. це місцезнаходження обстежувалося Дніпровською лівобережною експедицією ЛОІА АН СРСР. У шурфах, закладених поблизу розкопів Д. Я. Самоквасова, поховань не виявилось, але в них було знайдено мозаїчну скляну намистину, ймовірно, VI-VIII ст. та уламок ліпної посудини, можливо, від зруйнованої урни, за всіма ознаками близького кераміці колочинського типу².

Шість інших могильників лісостепового Лівобережжя нерівноцінні. Артюхівський могильник відомий за випадковими знахідками. Про його колочинську приналежність можна судити формою опублікованого

¹ Самоквасов Д. Я. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губернии. Москва, 1915. С. 3-5.

² Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры... С. 10.

М. Є. Макаренка ліпного горщика-урни, типового для колочинських старожитностей¹.

Не більше відомостей і про могильник Моква під Курськом. Неясно, скільки було відкрито на ньому поховань і що вони являли собою. З поховань Мокви, за даними О. С. Федоровського, походять оплавлені поясні накладки та інші речі VII в. Вони відомі за замальовками того ж О. С. Федоровського, а також О. А. Спіцина².

Що стосується інших могильників, всі вони вивчалися: Авдіївський – Е. О. Симоновичем³, Лебязинський та Княжинський – Ю. А. Ліпкінгом⁴, Картамишево II – Є. О. Горюновим⁵. Три останні досліджені повністю, на Авдіївському – зроблено лише шурфування.

На Київщині поховальні пам'ятки колочинського типу лишаються невідомими. У Подесенні, крім зруйнованих могильників неясної культурної приналежності, їх відомо три: Усох, Кветунь і Смячь. Останній із них – сильно зруйнований, лише з п'ятьма похованнями – мало придатний для з'ясування специфіки поховального обряду колочинської культури⁶.

Кветунський могильник відомий за публікацією Л. В. Артишевської. Поряд з ґрунтовими похованнями на ньому є і курганні. Щодо тих та інших багато залишається незрозумілим. Є підстави вважати, що не всі комплекси Кветуні насправді були поховальними. У деяких випадках за ґрунтові поховання Л. В. Артишевська прийняла звичайні господарські ями-льохи, про що можна судити за їхньою формою та заповненням, у якому були

¹ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. 1907. Т. 22. С. 50-54.

² НА ІА НАН України. Ф. 7. Спр. 3. Арк. 4.

³ Симонович Э. А. Новые открытия в селищах Авдеев и Воробьевка 2 возле г. Курска // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 153-154.

⁴ Липкинг Ю. А. Могильники середины и третьей четверти 1 тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974.

⁵ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981. С. 84-89.

⁶ Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 119-121.

відсутні перепалені кістки¹. Такий характер мали окремі ями, виявлені під курганними насипами. Таким чином, матеріали Кветуні потребують ретельного джерельного опрацювання для виділення безперечних похоронних комплексів IV-VI ст.².

Для розуміння поховального обряду у Подесенні у V-VII ст. найбільш важливий Усохський могильник з 18 похованнями, досліджений В. А. Падін³. У Південно-Східній Білорусі колочинській культурі належать чотири безкурганні могильники, розкопані Л. Д. Поболем та Е. О. Симоновичем – Тайманове, Новий Бихів та Нижня Тощиця. Таймановський могильник був найбільшим, на ньому було досліджено 165 поховань⁴.

Таким чином, для визначення поховального обряду колочинської культури фактично можуть бути використані матеріали 6 могильників: трьох відомих у Південно-Східній Білорусії (Новий Бихів, Нижня Тощиця, Тайманове).

Найбільш типовим для колочинських могильників є розташування в межах річкових долин і на заплавах поблизу води, тобто у тих самих топографічних умовах, у яких перебувають поселення цієї культури.

Переважають невеликі могильники, що налічують до 50 поховань. Щоправда, первісна кількість поховань у деяких випадках встановлюється лише ймовірно через їх погане збереження. Великі могильники, подібні до Леб'язого I, на якому розкопано 104 поховання і ще приблизно стільки ж зруйновано при будівництві дороги, або Тайманове зі 165 похованнями, були порівняно рідкісні. До великих, можливо, належить також могильник біля

---

¹ Артишевская Л. В. Могильник раннеславянского времени на р. Десне // МИА. 1963. № 108. С. 85-96.

² Горюнов Е. А. Ранние этапы истории... С. 30-32.

³ Падин В. А. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска // СА. 1960. № 3. С. 317-318; Падин В. А. Древности VI-VII вв. в окрестностях Трубчевска // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974.

⁴ Поболь Л. Д. Древности середины и третьей четверти I тыс. н. э. в Белорусском Поднепровье // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 154.

сел. Новий Бихів, який містив, на думку Л. Д. Поболя, «багато сотень» поховань¹. Інші ж могильники за кількістю поховань не йдуть у жодне порівняння з Леб'яжим I та Таймановим. У Картамишеві II на Пслі виявлено 44 поховання (рис. 10), фактичне їх число на цьому могильнику було близьким до 60-70. У Нижній Тощиці поблизу сел. Новий Бихів Л. Д. Поболем виявлено 12 поховань. Кордони цього могильника, однак, ширші за межі розкопу². Могильник См'яч під Новгород-Сіверським виявився сильно зруйнованим, на ньому відкрито всього п'ять поховань. Всі вони пов'язані з північною його периферією, що тільки і збереглася від вивітрювання дюни³. В Авдєєві на Сеймі, де відкрито чотири поховання, справжні розміри могильника не встановлені через характер проведених Е. О. Симоновичем робіт, які були зведені до шурфування⁴.

Думка про переважання невеликих могильників, що містила від 20 до 50-60 поховань, є імовірною ще й тому, що вона знаходить підтвердження у дослідженнях колочинських поселень. Вони невеликі, з 6-8 (іноді дещо більше) житлами, і розміщуються на площі менше 0,5 га. Переважання невеликих поселень і могильників зумовлювалося певними формами господарської діяльності та соціальної організації, які панували в басейні Верхнього Подніпров'я у V-VII ст., зокрема, широким застосуванням підсічного землеробства і неминучою у своїй нестійкій осілості населення. Колочинські могильники безкурганні, їх поховання нічим себе на поверхні не виявляють, але в давнину вони, ймовірно, мали якісь зовнішні ознаки, так як за відсутності добре вираженої систематичності в розташуванні поховань, один одного майже не порушують⁵.

Колочинські поховання – моноритуальні, пов'язані з одним обрядом – кремацією на стороні. Місця кремації залишаються невідомими, крім одного

¹ Поболь Л. Д. Древности середины... С. 166.

² Там само. С. 174.

³ Горюнов Е. А. Некоторые древности... С. 119-121.

⁴ Симонович Э. А. Новые открытия в селищах... С. 153.

⁵ Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры... С. 11.

спірного випадку. Йтиметься про овальний глинобитний майданчик, виявлений у могильнику Княже. Майданчик розміром близько 2,0x1,5 м вимощений керамікою, а по краю в основі – яйцеподібними керамічними блоками. Ю. А. Липкінг бачить у цьому майданчику споруду, призначену для кремації¹, однак ні на самому майданчику, ні навколо неї не було слідів кремацій.

Поховання містили різну кількість перепалених кісток – від двох-трьох десятків до кількох сотень. Іноді перепалені кістки лише поодинокі. Як правило, поховання з великою кількістю кісток належать до безурнових.

Поховання здебільшого безінвентарні, на два-три десятки поховань припадає не більше 5-7 речей, а нерідко й менше. Наявність їх частіше відзначається для безурнових поховань, причому жіночих, судячи зі складу речей. Чоловічі поховання з предметів визначаються набагато рідше. Речі можна розділити на дві нерівні в кількісному відношенні групи. Найбільшу їх утворюють артефакти, які супроводжували померлого на момент спалення. Серед них – оплавлені бронзові прикраси та деталі убору, покриті окалиною залізні знаряддя праці та інші. До другої групи входить поховальний інвентар, який клали в могилу лише в момент поховання останків. Він не має слідів дії вогню. Деякі з них, наприклад, бронзова лита фібула з поховання Картамишева II, можливо, навмисно поламані (рис. 11). Псування речей, як відомо, характерно для багатьох культур римського часу та середньовіччя. Її прийнято пояснювати вірою в потойбічне життя, страхом перед мертвими та речами, якими вони користувалися за життя².

Набір речей з поховань складають прикраси та предмети особистого убору, у тому числі фібули, пряжки, браслети, скроневі кільця, деталі

¹ Липкінг Ю. А. Могильники середини... С. 140.

² Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культуры полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. // Погребальный обряд Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – I тысячелетии н. э. Москва, 1974. С. 60.

чоловічого набірною пояса, а також знаряддя праці – ножі, точильні камені, пряслиця; зброя – наконечники копій чи дротиків, посуд.

За способом поховання останків колочинські спалення поділяються на три види: урнові (I), безурнові (II) та змішані (III), що представляють поєднання елементів перших двох (рис. 12).

I. Урнові поховання. У чисельному співвідношенні вони, зазвичай, поступаються безурновим. Урнами служив побутовий глиняний посуд звичайних для колочинської культури форм – горщики і великі посудини-корчаги. Способи розміщення урн у похованні різні. Найчастіше урни стоять на днищі в центрі ями. При цьому здебільшого урни залишалися відкритими. Покриті скриньки менш звичайні. Види покриттів такі: глиняні «диски», сковорідки, частини посудин. Відомі випадки, коли урна була накрита більшою, переверненою догори дном посудиною. Урнові поховання містять по одній посудині.

Кількість кісток в урнах буває різною. Іноді їх всього 10-15, і вони ледь покривають дно урни. В інших похованнях перепалені кістки численні, до кількох сотень, і вони вщерть заповнюють великі посудини з діаметром тулова 30-35 см.

Наявність речей, як уже було сказано, в урнових похованнях відзначається ще рідше, ніж у безурнових. Форма і розмір похоронних ям такі ж, як у безурнових поховань. Діаметр ям у середньому становить 0,3-0,6 м, глибина зазвичай відповідає висоті урни і не перевищує 0,3 м¹.

Урнові поховання більшості пам'яток представлені двома групами (рис. 13). Одну з них утворюють урни з очищеними від попелу і вугілля перепаленими кістками, іншу – урни із залишками багаття. При цьому перша завжди більш численна.

II. Безурнові поховання. До їх числа належать поховання із залишками кремації, поміщеними безпосередньо в яму. Форма ям переважно округла, діаметр ям у середньому 0,4-0,6 м, але іноді більший – до 1,3 м. Глибина ям –

¹ Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры... С. 12.

0,15-0,40 м. Як і урнові поховання, вони містять різну кількість кісток. Однак поховання з великою кількістю кісток – до 200 і більше – серед них не поодинокі. Речі в більшості оплавлені або зі слідами вогню. Серед безурнових поховань, як і серед урнових, розрізняються поховання з очищеними перепаленими кістками і такі, в яких перепалені кістки перемішані з вугіллям¹ (рис. 14).

На жаль, антропологічного вивчення залишків кісток із колочинських поховань майже не проводилося, що не дає змоги визначити співвідношення чоловічих, жіночих і дитячих поховань та їх розміщення на пам'ятках. З тієї ж причини не можна вказати в абсолютних цифрах і кількість поховань, що включали кістки тварин².

III. Змішані поховання. Вони характеризуються поєднанням ознак, властивих першим двом видам поховань – урновим і безурновим. За обрядовими ознаками вони поділяються на три групи. До першої належать поховання з очищеними перепаленими кістками, як в урні, так і в ямі, до другої – поховання з очищеними кістками в урні і неочищеними в ямі, до третьої – поховання з неочищеними кістками в урні і ямі. Всі ці групи на більшості могильників представлені одиничними похованнями. Форма і розміри похоронних ям ті самі, що у поховань інших видів, насамперед урнових. За характером речей і їх розміщенням вони також не відрізняються від урнових поховань³ (рис. 15).

З усіх поховань, відомих для колочинської культури, тільки одне не можна віднести до жодного з трьох основних видів, а саме поховання 14 Усохського могильника. Перепалені кістки в ньому перебували в центрі ями

¹ Поболь Л. Д. О новых археологических памятниках БССР VI-IX вв. // Славяните и средиземноморскит свят VI-XI век: Международен симпозиум по славянска археология. София, 1973. С. 229.

² Обломский А. М. Колочинская культура // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996. С. 102.

³ Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры... С. 14.

«у вигляді компактного скупчення – імовірно, вони були поміщені в яму в якійсь ємності, що до наших днів не збереглася»¹.

Ознаки урнових поховань:

- 1) урни з очищеними перепаленими кістками;
- 2) урни з неочищеними кістками;
- 3) очищені кістки в урні та в ямі;
- 4) очищені кістки в урні, в ямі – неочищені;
- 5) неочищені кістки в урні та в ямі;
- 6) урна відкрита, в звичайному положенні;
- 7) точно так само поставлена урна, але накрита «диском» або сковорідкою;
- 8) урна у звичайному положенні накрита частиною посудини або частиною посудини прикриті тільки кістки всередині урни;
- 9) урна, поставлена на дно ями, накрита іншою, перевернутою догори дном, судиною;
- 10) перевернута догори дном посудина прикриває кістки всередині урни, яка стоїть у звичайному положенні;
- 11) урна поміщена в більшу посудину, яка стоїть на дні ями у звичайному положенні;
- 11а) урна, що перебуває всередині іншої посудини, прикрита частиною посудини;
- 12) урна перевернута догори дном і прикриває кістки, складені на дно ями;
- 13) перепалені кістки перемішані із залишками багаття;
- 14) очищені перепалені кістки;
- 15) наявність окремої ями з кістками жертвних тварин;
- 16) наявність прямокутної огорожі-частоколу¹.

¹ Падин В. А. Древности VI-VII вв... С. 134.

Систематизація поховального обряду дає нам змогу дійти таких висновків. Для колочинської культури характерні три види поховань – урнові, безурнові та змішані, що виступають на різних пам'ятках у неоднаковому кількісному співвідношенні. На більшості з них (7 із 9 досліджених) найбільш численні безурнові поховання. У Новому Бихові безурновим належать 38 поховань із 41 виявленого, або 92,6 %, в Усохі – 15 із 18, або 83,3 %, у Таймановому – 143 зі 165, або 86,8 % (у 20 випадках із 37, тобто 54 %, що визначаються за характером), у Леб'язьому I – 55 із 79, тобто 69 %. Лише на одному могильнику, у Княжому, безурнових поховань виявилось менше, ніж урнових і змішаних разом узятих, лише 3 із 24 обстежених, тобто 12,5 %. У Нижній Тошиці ці поховання склали рівне число з урновими і змішаними разом узятими².

Безурнові поховання у більшості містять неочищені перепалені кістки. На деяких пам'ятках – Усох, Княжий, Авдєєве, Смяч – взагалі не виявлено «чистих» поховань. У Нижній Тошиці та Картамишево II представлено всього по одному «чистому» безурновому похованню. У Новому Бихові на 10 безурнових поховань з очищеними кістками припадає 28 поховань із залишками багаття. «Чисті» безурнові поховання чисельно дещо переважають лише на одному могильнику, Леб'язе 1, на якому їх налічується 29, тоді як поховань із неочищеними кістками 26.

Водночас серед урнових поховань усіх без винятку пам'яток чисельно переважають «чисті», а поховання з неочищеними кістками поодинокі або взагалі відсутні, як, наприклад, у Княжому, Авдєєві, Усохі, Новому Бихові³.

¹ Бессарабова З. Д. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжениями и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // АСГЭ. 1973. Вып. 15. С. 70.

² Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры... С. 14.

³ Приймак В. В. Идеи Е. А. Горюнова в свете изучения систем расселения Днепроовского Левобережья I тыс. н. э. // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепроовском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. Санкт-Петербург, 2004. С. 285.

Зі змішаних поховань найхарактерніші поховання з очищеними кістками в урні та неочищеними в ямі. Вони виявлені на чотирьох пам'ятках, причому на двох із них мають чисельну перевагу серед змішаних поховань.

Одна з основних рис колочинських могильників визначається переважанням безінвентарних поховань. На деяких пам'ятках «порожні» поховання становлять до 80-90 %. У Ново-Бихові їх налічується 34 (82 %), у Нижній Тощиці – 11 (91 %), у Тайманові – 85 (51 %), у Княжому – 20 (85 %), у Леб'язькому I – 59 (60 %), у Картамишевому II – 23 (67 %), в Усохі – 12 (66 %). Таким чином, на всіх могильниках, що найбільше збереглися і повно досліджені, безінвентарні поховання становлять якщо не абсолютну, то відносну більшість. При цьому відсутність речей не є ознакою, притаманною похованням тільки одного якогось виду – безурновим, урновим або змішаним¹.

Поховальні пам'ятки Курського Посейм'я і Верхнього Псла відрізняються деякою своєрідністю. Так, тільки тут відомі безурнові двоямні поховання з прямокутною стовповою огорожею. Крім Картамишева II, такі поховання були, вочевидь, і на Леб'язькому I. До числа їх належать, насамперед, поховання, позначені Ю. А. Липкінгом як парні, – № 10 і 10а, 11 і 11а тощо. Усі вони характеризуються тими самими ознаками, що й поховання з огорожами Картамишева II².

Кістки тварин з поховань Картамишева II в більшості належать коню. Лише в одному похованні були кістки не тільки коня, а й вівці або кози, а також кістки ведмедя.

Аналіз кісткових залишків із Картамишева II, виконаний В. М. Горюновою, наводить на думку, що відмінності в характері поховань цього пам'ятника перебувають у певній залежності від статевовікової приналежності поховань. Річ у тім, що урнові поховання Картамишева II, які

¹ Звяруга Я. Г. Беларускае Павілліе у жалезным веку і раннім сярэднявкоўі. Мінск, 2005. С. 77.

² Липкинг Ю. А. Могильники середины... С. 142.

піддаються антропологічному визначенню, містять тільки кістки дитини і, таким чином, наявність урни в похованні з досить високим ступенем ймовірності може свідчити про присутність у похованні останків дитини. Кістки тварин у цих похованнях завжди відсутні. Водночас безурнові поховання, як показує антропологічний аналіз, характеризується наявністю решток тільки дорослих індивідуумів – жінок або чоловіків. Крім того, в цих похованнях нерідкі кістки тварин, які, як уже було сказано, жодного разу не відзначені в похованнях з урнами¹.

Думка про статево-вікові відмінності між урновими і безурновими похованнями Картамишева II цілком узгоджується і з результатами аналізу речового інвентарю. У Картамишеві II він знайдений головним чином у безурнових похованнях і складається з речей індивідуального користування – знарядь праці, прикрас, у приналежності яких дорослим індивідуумам не доводиться сумніватися².

Урнові поховання на багатьох пам'ятках утворюють кілька груп, що відрізняються одна від одної за однією або двома ознаками: за положенням урни в похованні, присутністю або відсутністю вугілля. Найхарактернішою з них слід визнати групу з «чистих» поховань у відкритій урні, що перебуває у звичайному положенні. Урнові поховання з такими ознаками найчисленніші на всіх пам'ятках. Типові для колочинської культури й поховання з урнами, накритими перевернутою догори дном посудиною. Їх виявлено в Княжому, Леб'язьому I, Картамишеві II і в Тайманові, тобто в чотирьох із 9 могильників. Урнові поховання, що характеризуються поєднанням інших ознак, є лише на окремих пам'ятках, причому і на них такі поховання поодинокі³.

Змішані поховання зазвичай чисельно поступаються похованням інших видів. Тільки в Тайманово їх налічується 15, тоді як урнових усього 7.

¹ Горюнова В. М. Могильник VI-VII вв... С. 39-41.

² Там само. С. 42.

³ Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. э. Киев, 1985. С. 99.

Найчисельнішу групу утворюють поховання, що містили одночасно очищені й неочищені кістки: очищені – у відкритій урні, неочищені – в ямі між її стінками й урною. Такі поховання досліджували в Нижній Тошиці, Княжому, Леб'язьому I і Картамишеві II. У Нижній Тошиці до їхнього числа належать три з чотирьох наявних змішаних поховань, у Леб'язьому I – п'ять із дванадцяти¹.

До загальних або об'єднуючих ознак колочинських пам'яток належить наявність у безурнових могилах окремих уламків ліпного посуду, а також осколків і безформних уламків кременю. Перша ознака простежується на всіх без винятку пам'ятках, хоча й у різному кількісному вираженні. Так, якщо в Леб'язьовому I з 55 безурнових поховань уламки кераміки містять 42 (близько 76 %), то в Картамишеві II цю ознаку відзначено в 11 похованнях із 20 (близько 50 %), а в Новому Бихові ще рідше – лише в 9 похованнях із 38 (дещо більше 20 %).

Інша ознака – наявність у похованні осколків і уламків кременю, – безсумнівно, менш характерна для похоронного обряду колочинської культури. Він простежується лише в 14 похованнях чотирьох пам'яток – Новий Бихів, Княжий, Леб'язь I і Картамишеве II².

Багато що все ж таки видається безперечним, насамперед, однаковість поховального обряду на всій території культури. Практично неможливо виділити локальні групи, що характеризуються чисельним переважанням тієї чи іншої ознаки. Відмінності між пам'ятками виражені слабо і до того ж їхній характер не завжди очевидний³.

Деяка диференціація або градація пам'яток намічається лише за одним показником – кількісним співвідношенням різних видів поховань. Як уже зазначалося, більшість пам'яток характеризується переважанням безурнових

¹ Сьмонович Э. А. Городище Колочин I // МИА. 1963. № 108. С. 111.

² Сьмонович Э. А. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе // Slavica antiqua. 1975. Vol. 22. С. 23-24.

³ Звяруга Я. Г. Беларускае Павілле... С. 93.

поховань. На одних пам'ятках поховань цього виду налічується до 80-90 %, на інших – набагато менше, близько 50 %, і, відповідно, інша кількість урнових і змішаних поховань. На двох пам'ятках урнові та змішані поховання разом узяті становлять більшість. У Нижній Тощиці на 12 безурнових поховань припадає 24 змішаних і урнових, у Княжому кількість безурнових поховань ще менша і не перевищує 12 %.

За кількісним співвідношенням різних видів поховань могильники поділяються на дві основні групи. Одну, з дуже високим відсотком безурнових поховань (їх понад 80 %), утворюють могильники Новий Бихів, Тайманове, Усох, іншу – решта пам'яток, на яких безурнові поховання мають менш відчутну кількісну перевагу або взагалі її позбавлені. Оскільки диференціація пам'яток не пов'язана з їхнім локальним розташуванням, то вона відображає скоріше еволюцію та динаміку розвитку поховального обряду¹.

Розглянутий нами матеріал, дозволяє зробити висновок, що носії перших ранньосередньовічних пеньківської та колочинської культур, пам'ятки яких зустрічаються на Лівобережній Україні, мали як спільні так і відмінні риси у поховальному обряді. Спільність проявляється в наявності поховань за обрядом кремації. Однак цей обряд для носіїв колочинської культури був єдиним і розрізнявся за їх видами (урнові, безурнові, змішані). В той час, як поховання пеньківської культури не обмежувалися трупоспаленнями. Ми маємо свідчення про наявність у пеньківців інгумаційних захоронень у ґрунтових ямах і, навіть, в окремих випадках у катакомбах.

---

¹ Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры... С. 15.

Розділ 2. Поховальний обряд сіверян

На зміну ранньослов'янським пенківській та колочинській культурам на Лівобережжі України приходять пам'ятки волинцевської та роменської культур, які пов'язують з відображеним у писемних джерелах сіверянським племінним союзом.

На відміну від попереднього періоду, поховальні пам'ятки населення Дніпровського Лівобережжя VIII-XI ст. представлені головним чином різними за видами курганными похованнями, хоча для волинцевського часу зустрічаються і ґрунтові. У той же час вони якнайкраще висвітлені в письмових джерелах. Так, згідно з недатованою частиною «Повісті временних літ», сіверяни, так само як і радимичі і в'ятичі, після тризни спалювали небіжчика «і посем зібравши кістки вкладу в сосуд малу і ставяху на стовпі»¹. Перше трупоспалення, яке можна пов'язати з носіями роменської культури, було виявлено експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамка, під час розкопок Донецького городища в 1959 р. Знайдене поховання розтошовувалося на високому правому березі неподалік від шляху, який вів до входу на городище. Воно являло собою невелику круглу ямку і не мало ніяких зовнішніх ознак². Аналогічний обряд трупоспалення на боці з установкою урни на кургані описують і арабські джерела X ст., щоправда, стосовно всіх слов'ян³.

Курганні могильники з таким поховальним обрядом були у великій кількості досліджені ще в XIX ст., і вже тоді низка авторів, і насамперед Д. Я. Самоквасов, визначили їхню приналежність сіверянам IX-X ст.⁴. Значно пізніше, у узагальнюючій роботі Г. Ф. Соловйовою було встановлено, що

---

¹ Полное собрание русских летописей. Ленинград, 1926. Т. 1: Лаврентьевская Летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. Стб. 14.

² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. С. 314.

³ Свод древнейших письменных известий о славянах. Москва, 1995. Т. 2 (VII-IX вв.). С. 264-265.

⁴ Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1.

кургани з урнами у верхній частині насипу становлять досить компактну групу, що відповідає лівобережній роменській культурі і збігається з територією, що належала виключно до об'єднання сіверян¹. Тобто зазначений поховальний обряд є багато в чому етновизначальним для жителів сіверської землі.

Таким чином, маючи на підставі двох різних категорій джерел досить повне уявлення про характер поховального обряду сіверян в дохристиянський період, ми в той же час маємо дуже смутне уявлення про шляхи його виникнення, розвиток і подальшу трансформацію або зникнення. Без розуміння динаміки обряду абсолютно немислимо намагатися будувати будь-які припущення щодо ідеології, а також соціальних та етнічних процесів. Значні зміни, що відбулися в матеріалах і характері поселень і, ймовірно, у всьому укладі суспільства, не могли не позначитися на ідеології, а, отже, і на похоронному обряді².

Д. Т. Березовець, а за ним і О. В. Сухобоков, виходячи із положення про існування самостійної «волинцівської культури» VII-VIII ст., запропонували наступну схему розвитку сіверянських поховань. На їхню думку, волинцівські поховання здійснювалися за обрядом трупоспалення на стороні з подальшим розміщенням урни під шаром дерну без спорудження будь-яких насипів, що зближало їх з похованнями Дніпровського Лівобережжя попередньої доби³. Однак таке уявлення про ранні поховання викликало вельми обґрунтовану критику⁴. Для наступного ранньороменського етапу IX-X ст., на думку Д. Т. Березовця та

¹ Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII—XIV вв. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. 1956. № 25. С. 140, 141, 146, 147, рис. 2.

² Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 109

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975. С. 53-56.

⁴ Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.) // МИА. 1968. № 152. С. 61, 62, 71, 77; Бессарабова З. Д. Славянские курганы второй половины I тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // АСГЭ. 1973. Вып. 15. С. 67, 68.

О. В. Сухобокова, були характерні «класичні» поховання з приміщенням урни у верхній частині насипу, що пізніше змінилися курганами з урнами на рівні древнього горизонту¹. На жаль, і це припущення не було вагомо аргументовано.

Могильники волинцівського типу нечисленні. Серед них найбільш досліджено могильник поблизу Волинцівського поселення. Це безкурганний могильник без жодних зовнішніх ознак, з урновими похованнями залишків трупоспалень на боці. Могильник протяжністю 40-35 м і шириною 50-70 м розташований на північному краю останку і на плато на захід від нього. У ньому розкопано 17 поховань, що склалися з урн з прахом і стравниць, що встановлювалися на спеціально розчищених у шарі дерну майданчиках (поховання № 2, 3). Посудини в похованнях утворювали лінію, витягнуту зі сходу захід (поховання № 1-5), причому урни завжди ставилися зі східного боку. За спостереженнями Д. Т. Березовця, гончарний і імітуючий її посуд жодного разу не зустрінуто в тому самому похованні. Поряд з тим, що наслідують гончарні посудини ніколи не використовувалися як стравниці².

Разом із прахом покійного в урни поміщали й предмети убору: пастові та скляні намистини різних кольорів, бронзові браслети з розплющеними незімкненими кінцями. Відсутність на деяких прикрасах слідів вогню, а також наявність у похованнях уривків кольчуги і піхв від меча дозволяють висловити припущення про символічне значення супровідного інвентарю³.

Трупоспалення проводилися на боці, на спеціально споруджуваних зроблених з колод майданчиках. Двох з них виявлено під час розкопок Сосницького могильника. На майданчиках знайдені кальциновані людські кістки, оплавлені скляні намисто та інші предмети убору.

Аналогічні вищеописаним і поховання, відкриті М. О. Макаренко біля сіл Малі Будки – Костянтинів. Особливістю цього могильника є огорожі з

¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского... С. 73.

² Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.

³ Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. 3. С. 29.

товстих кілків, що оточували урнові захоронення, виявлені на глибині 0,2-0,25 м від сучасної поверхні¹.

Якщо до ранніх поховань окремі дослідники намагалися протиставити групу так званих «волинцівських» пам'яток роменським, то, говорячи про поступове переміщення урни з верхньої частини насипу в нижню, вони намагалися тим самим зблизити шляхи розвитку сіверянського поховального обряду з його розвитком у районах Середнього Подніпров'я. Однак прийнята для зазначеного регіону схема кремація на боці – кремація на місці – інгумація на горизонті – інгумація в ямі² навряд чи може бути механічно перенесена на райони Дніпровського Лівобережжя.

Таким чином, невирішене питання щодо проблеми розвитку поховального обряду сіверян в часі дозволяє нас знову звернутися до цієї проблеми.

На жаль, більша частина відомих курганів була досліджена ще до революції³. Матеріали з цих розкопок значною мірою втрачені, документація, що збереглася, також вкрай неповна. У радянські часи цілеспрямовані розкопки сіверянських поховань проводив у післявоєнні роки Д. Т. Березовець⁴. Окремі поховання були досліджені П. І. Засурцевим, Т. Н. Никольською⁵, О. В. Сухобоковим⁶, О. А. Узяновим⁷ та ін.

Яскравим прикладом таких знахідок можуть слугувати матеріали розкопок Мешковських курганів, що знаходяться на правому березі р. Тускар. Її розкопки були здійснені загоном Курської експедиції Інституту

¹ Археология Украинской ССР. Киев, 1986. Т. 3. С. 197.

² Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв.: По данным погребальных памятников. Киев, 1987. С. 126.

³ Беляшевский Н. Раскопки могильника у д. Богданово Глуховского у. Черниговской губ. // АЛЮР. Киев, 1900. Т. 2. С. 146-148; Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. Москва, 1908.

⁴ Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 49-66.

⁵ Никольская Т. Н. Шуклинское городище // КСИИМК. 1958. Вып. 72. С. 72.

⁶ Сухобоков О. В., Юренко С. П. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1976 г. Москва, 1977. С. 376-377.

⁷ Узянов А. А. Раскопки курганов и городища в долине р. Тускарь // АО 1984 г. Москва, 1986. С. 77-78.

археології АН СРСР, який досліджував роменське городище і курганний могильник в 1978 р. , що знаходяться напроти с. Мешково Курської області. Було встановлено, що кургани синхронні городищу і, мабуть, були його кладовищем. Курганна група з трьох насипів розташовувалась у заплаві, під кутом до берегової лінії. Курган 1 мав витягнуту із заходу на схід сплющений насип розмірами 10x7x0,5 м і два ровики біля північної та південної підлоги. Він містив два поховання, стратиграфічно найбільш чітко датовані двома горизонтами тризн в ровіках. Нижній шар ровика гумусний.

У ньому виявлено вогнище і фрагменти ліпних неорнаментованих товстостінних посудин з домішкою шамоту або великого річкового піску в тесті, аналогічних знайденим на городищі. Даному шару тризни відповідали залишки вогнища, розташованого на 0,26 м вище за давній горизонт. Верхній шар ровика – золистий, утримував переважно розвали різкопрофільованих тонкостінних гончарних горщиків, що не мають штучних домішок, прикрашених хвилястим, лінійним і штапованим орнаментами. Аналогічна кераміка є на давньоруському селі на сіверо-захід від с. Мешково. Цьому шару відповідає впускне поховання дорослої людини, яка лежала у витягнутому положенні, на спині, головою на захід. Тім'яна частина його черепа проломлена, на правому передпліччі – два глибоких надрізи від рублячої зброї, ліва нога приставлена до тулуба в положенні, зворотному природному (гомілкової кісткою до тазу).

Частина, що збереглася, насипу кургану 2 (більше половини змито рікою) мала довжину 14 м при висоті 1,23 м. Під насипом виявлено частину, мабуть, кільцевої огорожі з 15 плах. Їхній діаметр – 0,5 м, висота – не менше 0,6 м. Загостреними кінцями плахи були заглиблені в землю. На стародавньому горизонті всередині огорожі зустрінуті фрагменти ліпної товстостінної кераміки з домішкою шамоту або річкового піску в тісті (один фрагмент орнаментований по віночку відбитками збоку круглої палички), вугілля, обпалені шматки глини, кальцин. З зовнішнього боку огорожі, впритул до неї, знайдено велике скупчення фрагментів оплавленого залізного

предмета та залізний наконечник стріли X-XI ст. У насипу, крім уламків ліпних посудин, виявлено кілька зубів та фрагментів черепа великої тварини (корови, чи коня). Огорожа була підпалена і, ще горіла, коли була засипана землею. Плахи, певне, догоряли під насипом, про що свідчить значний прокал ґрунту навколо них¹.

Фрагментарність даних про більшість поховань, а також сам характер обряду, переважно безінвентарний, роблять практично неможливим визначення абсолютної дати переважної кількості поховань. Тому можна намітити лише основні тенденції у розвитку обряду, визначивши їх хронологію у найширших рамках. Основою для такої хронології, як і при дослідженні поселень, можуть бути пласти інерідних старожитностей. Однак обмеженість матеріалу, представленого в похованнях, значною мірою ускладнює цей процес. Відсутність речей того чи іншого пласта в комплексі ще не може однозначно вказувати на його несинхронність. Особливо це відноситься до давньоруського пласта старожитностей, тому що в районах найбільш раннього його поширення роменські кургани практично не збереглися (рис. 16).

На даний час можна розділити відомі нам поховання в цілому на ранні (2-а пол. VIII – 1-а пол. IX ст.) і пізні (сер. IX-X ст.). При порівнянні цих двох груп пам'яток очевидна ціла низка змін у деталях поховального обряду.

Для більшості ранніх могильників, що містили матеріали волинцівського пласта старожитностей, характерно розміщення поховальних урн на рівні стародавньої денної поверхні. В даний час не ясно, чи були ці пам'ятники залишками розораних курганів або ґрунтовими похованнями. Д. Т. Березовець та О. В. Сухобоков, як зазначалося, вважали ці поховання ґрунтовими. І. І. Ляпушкін та З. Д. Бессарабова, проаналізувавши документацію розкопок, засумнівалися у цьому становищі². Справді, із трьох

¹ Узьянов А. А., Смирнов Ю. А., Верещинский Л. И. Мешковские курганы и городище // АО 1978 г. Москва, 1979. С. 98-99.

² Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы... С. 61, 62, 71, 77; Бессарабова З. Д. Славянские курганы... С. 67-68.

могильників цього типу – один, біля р. Сосниці був зруйнований при будівництві дороги і не може бути використаний для вирішення питання¹; інший, розташований між с. Малі Будки та с. Костянтинове, носив явні сліди розораних насипів, що повною мірою відбилося в публікації пам'ятки² і на що неодноразово вказували дослідники.

Найбільш спірним в історіографії є питання про існування слідів насипів на могильнику біля с. Волинцеве. На думку Д. Т. Березовця, який проводив розкопки цієї пам'ятки, він був безкурганним³. Проте, І. І. Ляпушкін, який, досліджуючи польові записи Д. Т. Березовця, звернув увагу до явної невідповідності низки записів, зроблених у процесі робіт, з текстом звіту та подальшої публікації⁴. Таким чином, аж до проведення якісно нових польових досліджень, це питання не може отримати єдиного рішення. Яким би це рішення не було надалі, очевидно, що характерною рисою цих пам'яток було розміщення урни на рівні стародавнього горизонту. У пам'ятниках пізньої пори посудини з прахом розташовувалися у верхній частині насипу. Переміщення урни з рівня денної поверхні у верхню частину насипу, ймовірно, відбулося ще на ранньому етапі, про що говорять знахідки окремих волинцівських кружальних посудин у курганах біля с. Мар'янівка⁵ і поблизу хут. Дорошевський біля с. Волокітіно⁶. Знайдені в кургані біля с. Мар'янівка бронзові трапецієподібні підвіски також характерні для ранньої стадії роменської культури⁷. Біконічний посуд, більш характерний для попередньої роменської культури, був знайдений у верхній частині кургану в

¹ Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. С. 50-52.

² Макаренко Н. Е. Отчет об археологических... С. 50-54; Беспальчев В. Ф. Поле погребений в Роменском у. Полтавской губ. // Труды XIV АС. Москва, 1911. Т. 3. С. 214-215.

³ Березовець Д. Т. Дослідження на території... С. 248-249.

⁴ Ляпушкін І. І. Славяне Восточной Европы... С. 61-62.

⁵ Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва, 1916. С. 75-76.

⁶ Там само. С. 70. Мал. 73.

⁷ Там само. С. 75. Мал. 75.

уроч. Старий цегельний завод біля с. Волокітіно¹. Наведені приклади дозволяють припустити, що вже в першій половині IX ст. поховання з урною у верхній частині насипу були достатньо поширені. Згодом змін у місці знаходження урни не відбувалося².

У пізніх курганах біля с. Горналь³ та в кургані 10 поблизу с. Кам'яне⁴ був зафіксований подібний обряд з урною у верхній частині насипу. Таким чином можна говорити про стабільність у розташуванні урни в насипу протягом IX-X ст. Виняток становлять деякі кургани, розташовані в зонах контактів з верхньоокським, в'ятицьким варіантом роменської культури, що мала інший похоронний обряд⁵, а саме у верхній течії Десни⁶ та на р. Тускар⁷.

Крім зміни положення урни в насипу змінювалося і кількість самих урн у похованні. Зокрема, трохи менше половини всіх поховань, розташованих на рівні давньої денної поверхні, містили дві і більше посудин із залишками кремації. У курганах, де урна розташовувалася вгорі, такі випадки поодинокі, причому майже всі вони зафіксовані в ранніх похованнях, зокрема, в згадуваних вище могильниках біля хут. Дорошевський та с. Мар'янівка⁸. Також у виключно ранніх похованнях були зустрінуті сліди різних дерев'яних споруд⁹.

Загалом можна говорити про те, що на початку свого розвитку поховальний обряд сіверян не виділявся із загальної маси слов'янського поховального обряду, поширеного на захід від р. Дніпро, і був надзвичайно близьким до обрядів сусідніх територій Верхньої Оки близьких до

¹ Самоквасов Д. Я. Могильные древности... С. 70, 71. Мал. 74.

² Григорьев А. В. Северская земля... С. 113.

³ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли... С. 212-216.

⁴ Сухобоков О. В., Юренко С. П. Работы Левобережной... С. 376-377; Сухобоков О. В. «Земля незнаема». Население бассейна Среднего Псла в X-XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев, 2016. С. 100-101.

⁵ Никольская Т. Н. Земля вятичей. Москва, 1981. С. 27-41.

⁶ Падин В. А. Поселение домонгольского времени в районе Трубчевска // КСИИМК. 1948. Вып. 23. С. 86; Падин В. А. Ранние курганы Кветуньского могильника // МИА. 1970. № 176. С. 97-98.

⁷ Узянов А. А., Смирнов Ю. А., Верещинский Л. И. Мешковские курганы... С. 98-99.

⁸ Самоквасов Д. Я. Могильные древности... С. 70, 75-76.

⁹ Бессарабова З. Д. Славянские курганы... С. 67.

роменської культури¹ і Середнього Дону². Проте вже на поч. IX ст. на території сіверської землі, ймовірно, складається оригінальний і надзвичайно стандартний поховальний обряд, що залишався незмінним аж до кінця X ст. і добре відомий нам за письмовими джерелами³.

Уніфікованість поховального обряду, відсутність у ньому ознак соціальної нерівності фахівці, зазвичай, пов'язують із дуже низьким рівнем соціального розвитку тогочасного суспільства⁴. У цьому випадку настільки прямолінійний висновок навряд чи допустимий. Сліди певної майнової нерівності до певної міри простежуються, але виключно на ранніх пам'ятниках з обрядом, що ще не склався. Так, на могильнику біля с. Волинцеве багаті поховання відрізнялися не лише кількістю урн та стравниць, а й покладеними туди після спалення речами – скляними намистами, бронзовими браслетами, фрагментом кольчуги тощо⁵. Тільки у цих похованнях були використані рідкісні на відповідному могильнику поселенні кругові посудини «волинцівського» типу⁶. Ці, нехай не дуже яскраві, але все ж ознаки нерівності не набувають подальшого розвитку. Одночасно зі складанням сіверянського обряду вони повністю зникають. Як вважає О. В. Сухобоков, пояснити це явище регресом суспільства неправомірно – матеріали поселень явно свідчать про протилежне. Єдине, що могло спричинити уніфікацію поховального обряду, так це формування єдиної для сіверянського суспільства ідеології⁷. Стійка одноманітність поховань може вказувати на уявлення носіїв роменської культури про рівність людини перед смертю, а отже, і перед богом⁸.

¹ Никольская Т. Н. Земля в'ятичем... С. 27-41; Седов В. В. Ранние курганы вятичей // КСИА. 1973. Вып. 135. С. 10-16.

² Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. Воронеж, 1984.

³ Григорьев А. В. Северская земля... С. 114.

⁴ Енуков В. В. К вопросу о судьбе роменской культуры в Курском Посеймье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. Липецк, 1992.

⁵ Березовець Д. Т. Дослідження на території... С. 248.

⁶ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970. С. 86.

⁷ Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ, 1992. С. 54.

⁸ Григорьев А. В. Северская земля... С. 115.

Не менш важливим, ніж питання про складання та розвиток сіверянського поховального обряду, є і питання про його співвідношення з синхронним обрядом Стародавньої Русі і, отже, про його подальші долі. Як зазначалося, у IX ст. сіверянський похоронний обряд вже значною мірою відрізнявся від обрядів сусідніх слов'янських територій. У цей час він фіксується як на основній сіверській території, так і в нижній чернігівській течії р. Десни. На жаль, матеріали розкопок найбільш вивченого у цьому регіоні могильника біля м. Седнев було втрачено невдовзі після проведення робіт¹. Відсутність у публікації Д. Я. Самоквасова скільки-небудь ясного опису поховального посуду унеможливорює вирішення питання про те, до якого з поселень належала зазначена курганна група. Якщо її залишили жителі роменського поселення, розташованого в уроч. Орешня, то її, мабуть, можна датувати кін. IX ст.². У такому разі можна говорити не тільки про зміну вигляду матеріальної культури поселення, а й поховального обряду на даному конкретному пам'ятнику. Водночас відсутність досить дрібної хронології для похоронних пам'яток, а також наявність у Чернігівському Подесенні X ст. найрізноманітніших обрядів, зокрема, в тому числі й трупоспалення в урнах дозволяють припустити поступову трансформацію роменського поховального обряду на цій території і його поступове злиття з давньоруським.

Зовсім іншу картину ми спостерігаємо на основній території сіверської землі. Як зазначалося раніше, до поч. XI ст. тут панує місцевий роменський обряд поховання. Крім того, у другій пол. X – першій пол. XI ст. відомо кілька поховань, скоєних за обрядом інгумації в ямі із західним орієнтуванням кістяка³. Така різка поява нового, зовсім не схожого на

¹ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли... С. 69.

² Коваленко В. П. Исследования летописного Сновска // АО 1982 г. Москва, 1984. С. 272.

³ Григорьев А. В. К вопросу о погребальном обряде северян VIII – нач. XI в. // Питання археології Сумщини. Суми, 1990. С. 86-87. Табл. XVII; Липкинг Ю. А. Могильники середини... С. 151; Енукова О. Н. Позднероменское погребение из Лебяжьего // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. Липецк, 1992. С. 191-192.

місцевий похоронний обряд може пояснюватися або значним припливом іноетнічного населення, або корінними змінами в ідеології частини жителів сіверян. Припущення появи помітного числа переселенців не знаходить підтвердження у матеріалі зазначених пам'ятників. Інвентар труположень цілком ідентичний речам з розкопок поселень пізньороменського періоду. Жодного додаткового стороннього впливу в ньому не відчувається. У літературі висловлювалося припущення у тому, що район Курського Посейм'я однією з перших у сіверської землі потрапив під вплив Русі, що позначилося появі нового обряду¹.

Однак достатньо поглянути на карту для того, щоб помітити, що переважна більшість відомих роменських могильників розташована по течії р. Сейм і лише частково у верхній течії р. Псел. Не дивно, що саме тут були виявлені й нечисленні труположення. У густо заселених районах Середньої Десни, Ворскли і Сіверського Дінця поховання роменського часу просто невідомі. Судячи з матеріалів поселень, зокрема, по поширенню давньоруської кераміки, найбільш схильними до впливу Русі в X ст. були райони Середньої Десни та Середнього Посулля. Нерівномірність у безпеці та ступеня вивчення роменських могильників робить наведене вище припущення неспроможним. Єдиним прийнятним поясненням появи у другій пол. X ст. нового обряду в сіверянському середовищі можливо поширення серед частини місцевого населення нової ідеології, найімовірніше християнства².

У післяроменський час найбільшого поширення набувають підкурганні поховання, здійснені за обрядом інгумації на горизонті. Подібні поховання відомі на великих територіях Стародавньої Русі і, як вважають, є етапом у розвитку давньоруського похоронного обряду. Однак якщо в Середньому Подніпров'ї труположення на горизонті передують обряд кремації на місці

---

¹ Шинаков Е. А. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец // СА. 1980. № 3. С. 110; Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. Киев, 1990. С. 97.

² Григорьев А. В. Северская земля... С. 116.

кургану, то в сіверській землі цей проміжний етап відсутній. Традиційний роменський обряд кремації з наступною установкою урни у верхній частині насипу одноразово змінюється принципово новим типом поховань. Одночасно значно змінюється характер супроводжуючого інвентарю. Єдине, що ріднить ці два обряди, так це наявність самого курганного насипу. Але тут слід пам'ятати, що більша частина роменського кургану насипалася до встановлення урни і лише трохи досипалася, тоді як давньоруські кургани зводилися за один прийом.

Деякі дослідники бачать зв'язок між роменським обрядом та обрядом інгумації на горизонті в тому, що в деяких випадках кургани з інгумаціями зустрінуті в одній групі з курганами, що містять залишки кремацій. Очевидно, що наявність різних по суті своєї поховань в одній групі ще не може говорити ні про їх синхронність, ні про спадкоємність населення, що залишило їх. Прикладом тому може служити один, з найбільш вивчених, могильників біля с. Горналь¹. Розкриті там кургани містили поховання, здійснені як за «сіверянським» обрядом, і за обрядом трупопокладення на горизонті. Як з'ясувалося в ході розкопок, кургани з кремацією на боці становили окрему групу². Час цих поховань, очевидно, синхронний існуванню роменських поселень на Великому Горнальському городищі та прилеглих селищах, загибель яких відноситься до кін. X ст.³. Кургани, що містили трупоположення на горизонті, за супутнім інвентарем можуть датуватися в цілому XI-XII ст., а, судячи з монети 1027-1054 рр. з кургану VIII⁴, за часом не раніше середині XI ст. Таким чином, є безперечний хронологічний розрив між цими двома типами поховань, що знаходяться на території одного могильника. Зазначимо також відсутність спадкоємності у

---

¹ Моця О. П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст.: за матеріалами некрополів. Київ, 1993. С. 59.

² Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли... С. 213.

³ Куза А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников. Москва, 1996. С. 29.

⁴ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли... С. 214.

матеріалах пізнішого поселення, що виник у XI ст. на місці селища роменської культури¹.

Крім трупопокладень на горизонті, щоправда, в меншій кількості, на території сіверської землі в XI-XII ст. відомі й інші типи поховального обряду. Причому, якщо відмінність інгумації на горизонті від роменських поховань очевидна, то інші обряди, зокрема, кремації на місці та трупопокладення в ямах, здавалося б, дають підстави говорити про спадкоємність роменської та давньоруської традицій². Відомі вкрай нечисленні випадки кремації на місці поховання ніколи не зустрічаються у складі «чистих» роменських могильників. Водночас вони відомі в могильниках, що містили винятково давньоруські поховання (Ушівка, Ніцаха, Гочево). Причому багато з цих поховань, як, наприклад, у Гочево, важко визначити як кремації в повному розумінні цього поняття, скоріше можна говорити про пережитки традиції в інгумації на горизонті³. Інвентар зазначених поховань також не характерний для роменської культури і абсолютно ідентичний інвентарю курганів з інгумацією. Імовірно, новий для лівобережжя Дніпра поховальний обряд інгумації на горизонті був привнесений сюди разом із притаманними йому пережитками і новаціями. Оскільки є всі підстави пов'язувати кремацію на місці з давньоруським обрядом інгумації, але при цьому не спостерігається жодного зв'язку з роменською поховальною традицією, навряд чи можна розглядати ці поодинокі поховання як перехідні від сіверянських до давньоруських.

Значно складніше вирішити питання про співвідношення роменських і давньоруських поховань, здійснених за обрядом інгумації в підкурганній ямі. По суті своїй цей обряд, що виник під впливом християнства, абсолютно ідентичний як у роменській, так і в давньоруській час. Відносна

¹ Сухобоков О. В. Левобережье Днепра // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Киев, 1984. С. 135.

² Моця А. П. Погребальные памятники VIII-XIII вв. в междуречье Десны и Ворсклы // Проблемы археологии Сумщины. Сумы, 1989. С. 81-82.

³ Шинаков Е. А. Население верхнего течения р. Псел в XI-XII вв. По материалам Гочевского археологического комплекса // Вестник МГУ. 1982. Сер. ист. № 2. С. 91.

нетривалість його існування і недостатня розробленість хронології змушують, як і у випадку з роменськими трупоспаленнями, говорити лише про основні напрямки в його розвитку.

Для Дніпровського Лівобережжя, як і для інших українських земель, традиційно прийнято вважати обряд поховання в ямі явищем відносно пізнім порівняно з інгумацією на горизонті. Однак сам факт поховання в підкурганній ямі не дає змоги говорити про скільки-небудь вузьке його датування. Збільшення питомої ваги таких поховань у кін. XI – першій пол. XII ст. можна розглядати лише як вельми показову тенденцію. Водночас сама наявність такої тенденції дає змогу зробити цікаві спостереження.

Якщо вважати, що традиція поховання в ямі, що виникла за пізньороменського часу, безперервно існує аж до XII ст., то виникає низка важко розв'язуваних питань. Новий обряд з'являється в середовищі носіїв роменської культури несподівано і ніяк не пов'язаний з місцевим поховальним обрядом. Це може свідчити про швидкий і вельми активний процес поширення християнства серед частини сіверян. Логічно припустити, що в построменський період, у зв'язку з посиленням впливу Русі, процес цей мав стати набагато активнішим. Однак у реальності ми спостерігаємо повсюдне поширення інгумації на горизонті, тобто більш архаїчного варіанта обряду. Припустити деградацію в поглядах населення важко. Єдиним поясненням такої ситуації може бути практично повна зміна традицій. Поховальні обряди, притаманні пізньороменським пам'яткам, і кремація на боці, і інгумація в підкурганній ямі припиняють своє існування разом із більшістю пам'яток. Нові традиції є складовою частиною давньоруського похоронного обряду і, потрапивши на лівобережжя Дніпра, продовжують розвиватися за схемою, схожою з розвитком обряду в Середньому Подніпров'ї¹.

Списати зазначену вище непослідовність у розвитку труположень у ямах на рахунок регіональних відмінностей також важко, про що говорять

¹ Григорьев А. В. Северская земля... С. 117.

матеріали Липинського могильника. У першій публікації О. А. Григор'єва цих матеріалів було запропоновано схему розвитку могильника. Трупоположення в ямах другої пол. X – поч. XI ст. з роменським поховальним інвентарем, трупопокладення на горизонті сер. - друга пол. XI ст. і трупоположення в ямах кін. XI – першої пол. XII ст.¹.

Подібні висновки О. А. Григор'єва зазнали серйозної критики з боку В. В. Єнукова². Справа в тому, що О. А. Григор'євим як матеріал для датування було використано лише металеві прикраси і кераміку, що містилася тільки в 27 із розкопаних поховань. В. В. Єнуков ретельно опрацював таку важливу категорію знахідок, як намисто, що, безсумнівно, збільшило число датованих поховань. Це, своєю чергою, дало змогу відкоригувати хронологічні рамки запропонованої схеми, однак не змінило її суті³.

До числа роменських або давньоруських О. А. Григор'євим було віднесено тільки ті кургани, в яких містився датувальний матеріал або виразні фрагменти кераміки. Поховання, продатовані В. В. Єнуковим, здебільшого не містили такого матеріалу і тому не залучалися в роботі взагалі. У ході датування на підставі бус значно збільшилася кількість ранніх поховань кін. X – першої пол. XI ст. Однак відсутність у них етнічно забарвленого матеріалу не дає змоги віднести їх до роменських або давньоруських. Той факт, що всі синхронні їм поховання містили роменський матеріал, вказує і на їхню культурну приналежність сіверянам⁴.

Таким чином, проведене дослідження комплектів намиста, з одного боку, дало змогу розширити коло ранніх роменських поховань, з другого, дало підстави вважати, що давньоруські поховання в ямах з'являються на пам'ятці вже у другій пол. XI ст. Водночас характер змін у поховальному обряді залишився колишнім. Для пізньороменського періоду характерні

¹ Григорьев А. В. К вопросу о погребальном... С. 86-87. Табл. XVII.

² Енуков В. В. К вопросу... С. 193-195.

³ Там само. С. 194.

⁴ Григорьев А. В. Северская земля... С. 117.

виключно поховання в ямах, на зміну яким приходять поховання на горизонті. Не виключено, що в той самий час з'являються і давньоруські ямні поховання, однак, судячи з надійно датованих комплексів, основний розвиток цього обряду, як і на інших пам'ятках, припадає на XII ст.

Поява поховань, здійснених за обрядом інгумації на горизонті, на пам'ятці, що містила в попередню епоху виключно ямні поховання, підтверджує існування тенденції, виявленої для похоронних пам'яток Лівобережжя в цілому. Як уже зазначалося раніше, поява нових напрямів у розвитку поховального обряду відбувається одразу після припинення функціонування роменської культури. На підставі цієї категорії пам'яток важко визначити, якою мірою місцеве населення брало участь у нових процесах. Очевидно лише те, що роль його не була визначальною.

Ще в 1950-х рр. Г. Ф. Соловйовою, яка проаналізувала широке коло матеріалів, було висунуто припущення про те, що для роменців-сіверян характерне розміщення урни із залишками спалення у верхній частині курганного насипу¹. Ця думка знайшла своє відображення і в пізніших роботах². Водночас, як зазначав один із провідних дослідників роменських старожитностей О. В. Сухобоков, «...на досліджуваній території поховальний обряд не однаковий, що, на наш погляд, слід пояснювати причинами як етнографічного, так, ймовірно, і хронологічного характеру». До числа таких відхилень віднесено випадки спалення небіжчика з подальшим зведенням на цьому місці насипу, поміщення залишків спалення в невелику ямку³.

Остання думка найбільш об'єктивно відображає картину обрядовості, що склалася на сьогоднішній день. Дослідження останніх років на території Посем'я дають змогу вважати, що відхилення від «канону» були, ймовірно, не такими вже й рідкісними. Зокрема, курган 1 у Лебединому містив два поховання. Перше з них являло собою залишки спалення на стороні у вигляді

¹ Соловьева Г. Ф. Славянские союзы... С. 140-141, 146-147.

² Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. Москва, 1982. С. 139; Григорьев А. В. Северская земля... С. 111-114.

³ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 71-75.

кальцинованих кісточок і нечисленних предметів, які були поміщені під насипом, на рівні горизонту. Друге поховання знаходилося в полі насипу і було пошкоджене розорюванням. Судячи з усього, воно якраз мало «класичний» вигляд: залишки продуктів горіння були зсипані в ліпну посудину¹.

Не вкладається у визначені вище «норми» і ще один шуклинський курган, досліджений 1952 р. Ю. О. Липкінгом, який працював у складі експедиції Т. Н. Никольської. Під насипом кургану було виявлено кільцеподібну дерев'яну огорожу, усередині якої на рівні горизонту розміщувалися залишки кількох трупоспалень на стороні. За наявності крім ліпної роменської також і кругової давньоруської кераміки курган слід датувати часом не раніше середини – другої пол. X ст.².

Незрівнянно складнішими рисами ритуалу вирізнявся курган, досліджений у Шуклинці А. В. Зориним. За формальними ознаками поховання, здійснене за обрядом кремації на боці, належить до типу розміщених у насипі. Однак йому передувало надзвичайно складний комплекс ритуальних дій, якому відповідали різноманітні підсипки та ритуальні багаття. На основі кераміки (було знайдено 2 ліпні та 2 кругові посудини з кістками) автор датує комплекс кінцем X ст. або рубежем X-XI ст. Цікаво, що під час розкопок 1930 р. одного з шуклинських курганів також було виявлено складні підсипки³.

У науковій літературі знайшли відображення спроби виявлення тенденцій у динаміці поховальної обрядовості сіверян. Зокрема, Д. Т. Березовець пропонував варіант еволюції від трупоспалень на боці, вміщених у насипі, до трупоспалень на місці, вміщених під насипом, на рівні горизонт, з приводу чого були висловлені досить справедливі критичні

¹ Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей. Курск, 2005. С. 101.

² Липкинг Ю. А. Могильники середины... С. 141.

³ Зорин А. В. Некоторые особенности погребальной обрядности населения Посемья в конце X в. // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1999. С. 16-18.

зауваження¹. За іншою схемою, запропонованою О. В. Григор'євим, розвиток обрядовості мав протилежний напрямок: від поховань на материку у волинцівський час до поховань у насипу, причому цей перехід припадає вже на першу пол. IX ст., і далі обрядовість залишається досить стабільною впродовж усього існування роменської культури, аж до її фіналу. До числа хронологічних ознак віднесено такі. На думку О. В. Григор'єва, саме для ранніх поховань характерні дерев'яні конструкції, а також наявність кількох похоронних урн. Для пізнього періоду більш показовою є одна урна².

Що стосується кількості урн і стабільності розташування в насипі поховань, то приклади, що свідчать як мінімум про не такі вже й рідкісні винятки, були наведені вище. До них можна додати курган біля с. Жерновці. Залишки трупоспалення, здійсненого на стороні, розміщувалися в основі насипу і супроводжувалися трьома горщиками: ліпним, ранньогончарним і гончарним, що дає змогу датувати його не раніше середини X ст.³. Щодо дерев'яних конструкцій: матеріали Посем'я свідчать поки що про протилежне. Курган із Шуклинки (розкопки Ю. О. Ліпкінга), як уже вказувалося, датується часом не раніше середини X ст. У курганах із кільцевими огорожами в Мешковому (№ 2) і Переверзевому⁴ не було настільки виразної кераміки, однак той факт, що басейн Тускаря був освоєний роменцями не раніше кінця IX ст., дає змогу їх віднести до X ст. в цілому. Нарешті, в кургані 1 групи 2 в Липиному з розкопок П. І. Засурцева було виявлено трупопокладання в ямі під насипом, навколо якого на рівні горизонту була кільцеподібна огорожа⁵. З огляду на поєднання ліпної та кругової кераміки, а також набір намиста, серед якого було червоне й

¹ Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995. С. 73.

² Григорьев А. В. Северская земля... С. 113-114.

³ Узянов А. А. Раскопки курганов и городища... С. 77.

⁴ Там само. С. 77-78.

⁵ Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей... С. 105.

бордове очноямкове та призматичне синє з декором у вигляді білих ромбів, поховання було здійснене в межах кін. X – поч. XI ст.¹.

Таким чином, проблема реконструкції розвитку поховальної обрядовості роменців ще далека від вирішення. Для кардинальної зміни ситуації необхідні нові дані, отримані із застосуванням сучасної методики польових досліджень. Поки що можна зробити висновок лише про те, що для сіверян було характерним вчинення трупоспалень на стороні з подальшими досить варіативними ритуалами.

Окремо стоїть вельми специфічна група поховальних старожитностей. Йдеться про інгумації, які містили ознаки роменської культури. На сьогоднішній день вони відомі поки що в досить невеликій кількості, проте вельми важливі для історичних реконструкцій.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що сіверянський обряд поховання представлений захороненнями волинцевської та роменської культур впродовж всього часу їхнього існування не зазнав значних змін. Як ті, так й інші ховали своїх небіжчиків за обрядом кремації. Поховання волинцевської культури представлені ґрунтовими трупоспаленнями або кремаціями в невеликих курганах і відрізняються від роменських наявністю в них великої кількості керамічного посуду. За часів роменської культури кургани збільшуються за розмірами, а поховальні урни знаходять не лише в ямах та на горизонті, а й в насипу кургану.

---

¹ Равдина Т. В. Погребения с древнерусским монетами // СА. 1979. № 3. С. 97-101.

Розділ 3. Могильники салтівської культури

Більшість проблем, пов'язаних із вивченням салтівської культури, зокрема виникнення ремесел, розвиток торгівлі, питання соціально-економічної нерівності, проблема етнічного визначення народів, що створили цю культуру, можуть бути розв'язані лише із залученням матеріалів, які отримують археологи під час розкопок могильників. На території поширення салтовської культури ми знаємо зараз чотири типи могильників: катакомбні, ямні (безкурганні), підкурганні ямні (підбійні), трупоспалення.

Катакомбні могильники є визначальною ознакою лісостепового варіанта культури. Як правило, розташовуються могильники цього типу на високому березі, на крейдяних і глинистих схилах пагорбів. Кожна катакомба складається з вузької вхідної ями (дромоса), забитої майже цілком материковою землею, і поховальної камери в кінці дромоса (рис. 17, 17-21). Дромоси розрізняються довжиною – чим довший дромос, тим багатше поховання в камері. У ґрунт вони вривалися «по схилу», тому, незважаючи на майже горизонтальне або слабко похиле дно, один кінець дромоса був сильно заглиблений у землю. Глибина дромоса відповідно збільшувалася зі збільшенням його довжини (рис. 17, 25). Якщо ж схил пагорба був недостатньо крутим, дно дромоса поглиблювали ступенями. Вхід до камери зазвичай перекривали дубовими масивними плахами або каменем. Камера мала напівсферичну форму (у плані овальну). На плоскій, добре заглаженій підлозі камери ховали від одного до 10 небіжчиків. Після останнього поховання (повного заповнення камери) її закладали плахами і дромос утрамбовували землею. Багаті камери зазвичай, як і дромоси, ретельно забивали мокрою материковою глиною, відрізнити яку від материка під час розкопок практично неможливо. У дромоси багатих катакомб укладали вбитих коней, рідше – овець, собак, кіз¹.

---

¹ Аксьонов В. С. Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників Салтівського часу на Харківщині // АЛЛУ. 2005. № 1-2. С. 61.

Поховання в камерах діляться за кількістю небіжчиків на три типи: поодинокі, парні (чоловік і жінка), групові (сімейні) (рис. 17, 1-12). Характерно, що чоловіків ховали на спині у витягнутому положенні, жінок у переважній більшості випадків – у скорченій позі, на правому або лівому боці. Цей звичай поширювався і на дитячі поховання (дівчаток і хлопчиків). Вельми поширеним був звичай перемішувати кістки небіжчиків. При цьому скелети раніше похованих просто зсували до внутрішньої стіни і на їхнє місце укладали нових небіжчиків, кістки яких потім теж частково перемішували (особливо кістки ніг). Нерідко ноги перехрещували і зв'язували ремінцем. Зазвичай парні поховання обсипали вугіллям, траплялося вугілля і в групових похованнях. У камері й у дромосі поміщали посудини з їжею та питвом: кількість посудин зазвичай відповідала кількості похованих, причому вдалося простежити, що чоловічі поховання супроводжували глечиками, жіночі – горщиками й корчагами, дитячі – кухликами¹. Навколо катакомб були розташовані тризни – залишки заупокійних трапез, поставлених або кинутих у дрібні ямки, які навіть не завжди доходили до матеріалу. Тризни склалися з однієї або кількох посудин (переважно горщиків і корчаг), із посудин і кісток жертвовної тварини – кози, свині, корови, з кісток тварин без посудин (рис. 17, 13-16). Цікаво, що черепа тварин збереглися повністю, отже, голови укладали в яму недоторканими. Решта кісток у тризни зазвичай теж цілі на відміну від кісток на поселеннях, де не розбиті кістки трапляються тільки як виняток. Очевидно, поховання цілих кісток жертвовних тварин є своєрідним обрядом, пов'язаним з вірою у воскресіння похованої тварини².

Небіжчиків у камерах супроводжував зазвичай більш-менш багатий набір особистих речей. Воїнів ховали зі зброєю і поясами, прикрашеними срібними і бронзовими бляхами, що свідчили про військову гідність

---

¹ Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 125.

² Флеров В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград, 1993. С. 42.

похованих. Жінок ховали з прикрасами, намистом, різними амулетами на поясі, дзеркалами, копоушками тощо. Дітей (приблизно до 7 років) ховали без речей, мабуть, до цього віку діти не мали особистої власності. З речами ховали приблизно 75% дорослих небіжчиків. Решта 25%, поховані без речей, – це найбільш бідніша частина населення¹.

Більшість спостережень деталей поховального обряду і підрахунків зроблено вченими завдяки розкопкам великого Дмитрівського могильника, що розташований у басейні верхів'їв Дінця. Там розкопано понад 160 катакомб і 75 тризн. Могильник досліджено майже повністю, завдяки чому вдалося з'ясувати планування могил на всій його площі. Вони розташовуються дуже нерівними рядами і водночас групуються, як житла на селищі, «кущами» по 10-20 катакомб у кожному. Одна від одної такі групи могил відокремлені простором, не зайнятим ні могилами, ні тризнами².

Верхньосалтівський катакомбний могильник знаходиться на північ від городища, на мисі корінного берега Сіверського Дінця, відокремленому Нетечинським яром, що тягнеться з південного заходу від городища до Замулівського яру. Могильник займав також західні схили Нетечинського яру, південні і північні схили Замулівського яру і схили Симоненкова і Капіносова ярів, що впадають у Замуловський з півночі. На площі могильника (близько 100 га) розміщувалося від 30 до 50 тис. катакомб. Ділянка, розташована між Симоненковим і Капіносовим ярами, вивчалася у період 1901-1948 рр. У 60-х рр. ХХ ст. досліджувалася ділянка могильника, розташована на мису, утвореному Сіверським Донцем і Нетечинським яром біля городища³.

Дромоси катакомб на ділянці у Симоненкова та Капіносова ярів орієнтовані в напрямку схід-захід, південний схід, північний захід, південь-

¹ Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981. С. 68.

² Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва-Иерусалим, 2000. С. 111.

³ Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 18-22.

північ. Ширина дромосів коливається від 0,4 до 1,2 м. Іноді в підлозі дромосу були вирізані сходи різної висоти. Вхід кількох катакомб закритий деревом чи каменем. Розміри похоронних камер: довжина 1,40-2,70 м, ширина 1,15-2,0 висота – 0,76-2,30 м. Стосовно дромосу більшість камер поперечні, кількість прямокутних і овальних камер майже однакова. Поховання поодинокі та колективні. Переважали поодинокі. Серед колективних зустрічалися поховання з двома, трьома та чотирма скелетами. Більшість з них лежало в анатомічному порядку, інші частково порушені або розкидані. Як правило, небіжчиків супроводжував поховальний інвентар¹.

На ділянці могильника біля городища простежені відмінності в устрої катакомб і в деяких рисах поховального обряду. Під час робіт 1959 р. тут виявлено цікаву рису: поховальні камери заповнювалися материковою глиною. Поодинокі поховання на цієї ділянці становлять половину всіх поховань, серед них переважають жіночі. Дещо менше половини складають поховання з двома скелетами; рідкісні поховання трьох-чотирьох чоловік в одній камері. Більшість кістяків лежить над анатомічному порядку².

Особливості поховального обряду, виявлені при дослідженні різних ділянок Верхньосалтівського могильника, а також інших катакомбних могильників (Підгоровський, Дмитрієвський), відображають певні відмінності у світогляді та соціальній структурі населення Лісостепового Подоння.

Крім Дмитрівського і знаменитого Верхньосалтівського могильника, розташованого на 50 км на південь від Дмитрівки, наразі в басейні Дону відомо ще дев'ять катакомбних могильників. Всі вони належать до лісостепового, так званого аланського, варіанту салтівської культури, і всі мають найближчі аналогії в катакомбних аланських могильниках Північного Кавказу. Крім археологічних даних про схожість і навіть майже тотожність аланських культур лісостепу і Передкавказзя, їх пов'язує ще й тотожність

---

¹ Археология Украинской ССР... С. 218.

² Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове... С. 22.

антропологічних матеріалів: черепи відрізняються довгоногістю (доліхокрани), вузьколицими¹.

Слід також зазначити, що кожен з відомих зараз катакомбних могильників має низку ознак, що відрізняють його від усіх інших. Поки що ми можемо тільки намітити деякі своєрідні риси в частково досліджених могильниках. Зокрема, для Дмитрівського і Верхньосалтівського могильників характерна приблизно рівна кількість порожнистих і забитих камер, крім того, перший вирізняється дуже великою кількістю посудин у дромосах і тризнах, а другий – відсутністю тризн, хоча, можливо, що їх просто не змогли виявити. Для Підгорівського могильника властиві тільки порожнисті камери, для Ютанівського – винятково довгі й глибокі дромоси та великі камери, суцільно забиті землею, у камерах Нижньо-Луб'янського могильника споруджували дерев'яні конструкції у вигляді помостів і полиць, а дромоси забивали землею з каменем, а маяцькі катакомби – дрібні, недбало викопані, з короткими і дрібними дромосами, забиті щільною глиною і, як правило, з невеликою кількістю знахідок і зовсім без посудин – відрізняються від катакомб усіх вищеописаних могильників. Такі локальні особливості всередині варіанта тільки ще намічаються, вочевидь, кожен район був зайнятий певним родом або групою об'єднаних родів, які характеризуються при загальній єдності своєрідними рисами, що відрізняють їх від населення сусіднього району².

Другий тип могильників – безкурганні ямні. Обряд поховання в них значно простіший (рис. 18). Ями прямокутні із закругленими кутами, глибиною 0,6-1,5 м. Стінки їх рівні вертикальні або із заплечиками на середині глибини, залишеними для опори дерев'яного перекриття. На дно ями часто насипали шар вугілля або укладали очерет. У пізніх могилах (кінець

¹ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. Москва-Ленинград, 1948. С. 187; Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика Верхнечирюртовского могильника // Материалы археологии Дагестана. Махачкала, 1973. Т. 3. С. 78.

² Флеров В. С. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I – IV в. до н. э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в.н.э. Москва, 2007. С. 213.

IX – початку X ст.) застосовували труни різних конструкцій: рами, тобто споруди без дна, з плоскими кришками з двох дощок, труни-ящики, аналогічні першим, але з дном, і труни-колоди, видовбані з половини розпиляного вздовж стовбура, з другої половини якого виготовляли кришку. Такі труни траплялися в салтський час дуже рідко. У степах вони з'явилися пізніше – в X ст.¹

На дні або в труні небіжчика укладали на спині, у витягнутому положенні, з витягнутими вздовж тіла руками. Біля ніг або біля голови ставили одну-дві посудини і, як правило, поміщали великі різні шматки туш різних тварин. Так, у найдослідженішому з ямних могильників – Зливкинському – у могили чоловіків і дітей клали шматки баранини, а в могили жінок – яловичини, конини і свинини. У Волоконівському могильнику чоловікам належало сідло корови, а жінкам – бік і шия корови, дітям же клали зазвичай баранину. Речей у ямних могилах майже не буває, зрідка лише трапляються в жіночих і дитячих похованнях прикраси – сережки, персні, браслети, а в чоловічих – окремі предмети озброєння. Антропологічні визначення показали, що всі поховані належать до брахікранів-європеїдів. Аналогії відомі в могильниках Волзької та Дунайської Болгарії. Слід сказати, що похоронний обряд в обох країнах той самий, що й у донських і приазовських могильниках: у простих ямах із малою кількістю речей².

Великий інтерес для додаткової характеристики салтівської культури представляють також матеріали Нетайлівського ґрунтового могильника, розташованого на лівому березі Сіверського Дінця на рівній площадці борової тераси біля с. Нетайлівка Харківської області. Основні розкопки пам'ятника проводилися в 1960-1961 рр. У північно-західній частині могильника на площі 4440 м² було досліджено 124 поховання. Д. Т. Березовець на той час припустив, що могильник займав площу близько

¹ Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура... С. 70.

² Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962. С. 96.

14 га, на яких, за підрахунками Д. Т. Березовця, могло перебувати понад 5000 поховань¹. Продовження розкопок на могильнику розпочалося у 90-х рр. ХХ ст. і продовжувалася у перші десятиліття ХХІ ст. експедиціями Харківського університету під керівництвом А. В. Криганова та Харківського історичного музею на чолі з В. С. Аксьоновим. На сьогоднішній день на пам'ятці розкопано 536 ґрунтових поховань².

Поховання скоєно у ґрунтових ямах. Відсутність взаємопорушення могил свідчить у тому, що у давнину всі могили мали якісь відмітні знаки. Могильні ями дуже довгі, вузькі і глибокі, формою поділяються на такі типи: прямокутні, прямокутні з закругленими кутами, трапецієподібні і мають складну комбіновану конструкцію. Переважають ями першого типу³.

Для Нетайлівського могильника характерний своєрідний обряд збереження померлих: відсутність цілих скелетів, що лежать в анатомічному порядку. У переважної більшості поховань виявлено людські кістки, але окремі могили не містили останків людей.

Судячи з розташування кісток та інвентарю в могилах, а також за наявністю різних груп поховань, поховання здійснювалися декількома способами. Д. Т. Березовець висловив деякі припущення щодо похоронного обряду Нетайлівського могильника⁴. В окремих випадках небіжчика клали в могилу, яка залишалася відкритою тривалий час, і під впливом природних факторів дрібні та найбільш пухкі кістки руйнувалися. Перед остаточним засипанням могили кістки, що залишилися, перемішувалися. У тих випадках, коли померлого лише злегка присипали землею, кістки та супроводжуючий інвентар зберігалися в нижній частині заповнення ями. Також був ще один спосіб поховання – тіло покійника деякий час лежало на поверхні землі, на

¹ Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. 1965. Т. 19. С. 53.

² Аксенов В. С. Исследования Нетайловского могильника салтовской культуры // АДУ 2010. Київ, 2011. С. 14-15.

³ Аксенов В. С., Михеев В. К. Исследования Нетайловского могильника в 2002-2004 гг. экспедицией Международного Соломонова Университета // Культурна спадщина Слобожанщини: Історія, археологія, краєзнавство. Харків, 2005. Ч. 5. С. 142.

⁴ Березовець Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове... С. 19-21.

спеціальному майданчику, а потім останки переносилися в могилу і іноді клалися в анатомічному порядку, а найчастіше просто розкидалися по дну ями. Якщо скелет був зруйнований повністю, в могилу поміщали лише кілька кісток і речі, які належали померлому, які також розкладалися в необхідному порядку¹. Обряд руйнування скелетів померлих був спричинений страхом перед небіжчиком. Етнографічні дані свідчать про те, що багато народів спотворювали і спотворювали труп, борючись із передбачуваною втіленою в ньому злою силою².

У 1992 р. розвідувальним загоном Середньовічної археологічної експедиції Харківського державного університету було відкрито новий ґрунтовий могильник салтівської культури біля с. Червона Гусарівка Балаклійського району Харківської області³. У 1993 р. експедиція під керівництвом В. К. Міхеєва приступила до стаціонарних досліджень могильника, які тривали до 1997 р.⁴.

Могильник розташований на правому високому корінному березі річки Сіверський Донець у межах села Червона Гусарівка. Стратиграфія на могильнику така: 0-0,35 м – шар ораного жирного чорнозему завтовшки, від 0,35 до 0,95-1,0 м – шар гумусованого чорнозему, глибше якого залягав материк у вигляді коричневої щільної глини, в якому були вириті могильні ями. Вони зверху заповнювалися слабо гумусованим чорноземом, а нижче – слабо гумусованим чорноземом, перемішаним з материковою глиною, через що заповнення ями у верхній частині було темнішим, ніж у нижній частині⁵.

На дослідженій площі могильника поховання розташовувалися нерівними рядами, орієнтованими вздовж лінії північ-південь. Усього вдалося простежити 16 рядів могил. В межах одного ряду в деяких випадках відзначаються окремі групи поховань, що включають від 3 до 8 могил. При

¹ Аксенов В. С. Исследования Нетайловского могильника... С. 15.

² Зеленин Д. К. Истолкование пережиточных религиозных обрядов // СЭ. 1934. № 5. С. 73.

³ Михеев В. К. Новый ґрунтовый могильник салтовской культуры в с. Червоня Гусаровка // Древности 1994. Харьков, 1994. С. 195-196.

⁴ Аксенов В. С. Могильник салтово-маяцкой культуры... С. 38.

⁵ Там само. С. 39.

цьому відстань між могилами в таких групах становить від 0,2 до 0,9 м, тоді як відстань між окремими групами коливається від 2,5 до 5 м. У таких групах поховань найчастіше представлені поховання дорослих осіб обох статей, підлітків та дітей. Це дозволяє вважати такі групи могил похованнями близьких родичів, які, мабуть, становили одну малу сім'ю. Випадків перекриття одних поховань іншими не було. Це однозначно свідчить про те, що могили в давнину на поверхні землі були позначені. Можливо, то були земляні пагорби¹.

У плані могильні ями мають форму прямокутника (рис. 19, 4-8), або витягнутої трапеції (рис. 19, 1-3). Могили прямокутної у плані форми було представлено 76,27% поховань (135 поховань). У 7,9% поховань (14 поховань) форма плями могильної ями в плані простежена не була), частково через те, що могильні ями виявилися зруйнованими в результаті будівельних робіт. Здебільшого поховання, форма ям яких вдалося встановити, належали дітям молодшого віку, що й зумовило незначну глибину їх могильних ям. У 15,8% поховань (28 поховань) пляма могильних ям у плані мала форму витягнутої трапеції (рис. 19, 1-3). При цьому в половині поховань більша ширина могильної ями простежувалася в головному кінці – більша ширина фіксувалася в тій частині ями, де знаходилися ступні похованих людей.

Довжина могильних ям коливається від 0,55 м (пох. № 147) до 2,5 м (пох. № 52) та залежала від віку похованих людей. По довжині могильної ями виділяються три групи захоронень. Першу групу утворюють поховання, довжина могильних ям яких коливається від 0,55 м до 1,05 м. Ці поховання належать дітям молодшого віку (рис. 19, 2). Другу групу утворюють могили дітей старшого віку та підлітків, довжина могил яких варіюється від 1,15 м до 1,7 м. Могильні ями з довжиною від 1,75 до 2,5 м належать дорослим індивідуумам (рис. 19, 3-8).

---

¹ Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в с. Червоная Гусаровка Балаклейского р-на Харьковской обл. за 1997 г. // НА МА ХНУ. Ф. 2. Спр. 35. Арк. 14.

Ширина могильних ям коливається від 0,25 м (пох. № 147) до 1,15 м (пох. № 8). У цьому ширина могильних ями дітей молодшого віку становить 0,25-0,45 м. Невелика група могил має ширину 0,95-1,15 м. Для інших могил характерна ширина не більше 0,5-0,9 м.

Глибина могильних ям, як здається, залежала від віку похованих у ній людей. Так, для поховань дітей та підлітків глибина яма знаходиться в інтервалі від 0,6 м до 1,2 м. Глибина могильних ям для дорослих індивідуумів становить 1,2-1,7 м (пох. № 107).

У нижній частині могильні ями (92 поховань) обкладені дерев'яними дошками, що утворюють своєрідні труни (рис. 19, 4-7), ще в одному випадку (пох. № 41) на дні ями було зафіксовано дерев'яну труну-колоду. У деяких випадках труни-рами були забезпечені кришками з покладених поперек (31 поховання) або вздовж (1 поховання) дерев'яних плах. У трьох похованнях були зафіксовані тільки поперечні дерев'яні плахи, покладені на заплічки, що йдуть уздовж усіх стін могильної ями (рис. 19, 3). Ще у п'яти випадках у заповненні могильних ям було виявлено фрагменти дерева, ймовірно, від дерев'яних перекриттів. Таким чином, у 56,49% поховань могильника було зафіксовано внутрішньомогильні конструкції з дерев'яних плах.

Кістяки похованих людей лежать у витягнутому положенні на спині, головою на захід із сезонним відхиленням на південь. У частині поховань становище рук і ніг похованих людей з низки об'єктивних і суб'єктивних причин простежити зірвалася. Щодо становища рук це стосується 40 поховань, а щодо ніг – 29 поховань¹.

У 88,1% досліджених поховань (у 156 зі 177 поховань) інвентар представлений посудиною (рис. 20, 3), яка в 146 випадках була встановлена в районі голови похованої людини (у 89 похованнях – праворуч від голови, в 56 похованнях – з поховань – з (рис. 19, 2-8). В інших похованнях посудини були встановлені в ногах (3 випадки) (рис. 19, 1), біля коліна (пох. № 136), поблизу тазу (пох. № 62), біля ліктя (пох. № 121). При цьому для керамічного

¹ Аксенов В. С. Могильник салтово-маяцкой культури... С. 42.

комплексу із поховань могильника характерна явна перевага посуду кримського виробництва (66 екземплярів) (рис. 20, 1-11). У 55 похованнях виявлено посудини салтівського типу, представлені, переважно, кружками (рис. 21, 1-11). Ще у 25 похованнях посуд було представлено ліпними кухонними горщиками кочівницького типу (рис. 21, 12-23). Інший похоронний інвентар, представлений власними прикрасами, деталями одягу та нечисленними предметами господарсько-побутового призначення, мінімальний. Дані предмети виявлено у 78 похованнях (44% поховань). Залишки жертвовної їжі, у вигляді кісток свійських тварин (кози-вівці), були представлені лише в одному похованні (№ 148).

У 16,38% поховань (29 поховань) було зафіксовано сліди навмисного руйнування кістяків похованих людей (рис. 19, 1-3). Бідний інвентар у більшості з досліджених поховань показує, що руйнація поховань кістяків не пов'язана з пограбуванням поховань, скоєним у давнину. Сліди обряду ритуального руйнування були зафіксовані в 14 дорослих похованнях (11 чоловічих та 3 жіночих похованнях).

Таким чином, для поховань могильника Червона Гусарівка характерні такі риси похоронного обряду: незначна глибина могильних ям (від 0,8 до 1,7 м від рівня сучасної поверхні ґрунту); могильні ями прямокутної у плані форми з вертикальними стінами; стінки могильних ям у нижній їх частині обкладені дерев'яними дошками, що утворюють своєрідні труни, які могли бути забезпечені кришками з дерев'яних плах; кістяки похованих людей лежать у витягнутому положенні на спині, головою на захід із сезонним відхиленням на південь, ноги прямі; руки похованих людей злегка зігнуті в ліктях так, що кисті рук лежали на животі або на тазових кістках; керамічні посудини, поміщені в могилу, встановлювалися у голови похованої людини (праворуч або ліворуч від неї); похоронний інвентар мінімальний і представлений в основному особистими прикрасами (сережки, намисто,

персні, кільця) та деталями одягу (гудзики); м'ясна жертвна їжа у похованнях відсутня; вибіркоче навмисне знешкодження небіжчиків¹.

Більшість із перелічених вище ознак знаходять прямі аналогії в так званому «зливкинському» типі похоронного обряду населення салтівської культури². Даний тип поховального обряду, який добре представлений на пам'ятках степового нижньодонського варіанта салтівської культури, пов'язується більшістю дослідників із праболгарським населенням³.

Однак не всі сучасні дослідники ямні могильники за обрядом трупопокладення відносять до типу «зливкинських». Зокрема, така ситуація простежується на прикладі могильника біля с. Маяки, на Донеччині. До подібних пам'яток деякі вчені застосовують назву «безінвентарні некрополі хозарського часу». Вони співіснували в середній течії Сіверського Дінця з ранньомусульманськими цвинтарями і, ймовірно, з язичницькими могильниками «зливкинського» типу⁴. При цьому за своїм обрядом вони знаходяться ближче до степових могильників наступного періоду, ніж до еталонного могильника «Вірники-1». Від них вони також відрізняються присутністю високого відсотка скорчених поховань.

Зазначені некрополі були залишені поліетнічним та поліконфесійним населенням, на формування якого вплинуло переміщення груп населення з лісостепу. Переселенці принесли з собою звичай ховати померлих у скорченому стані та деякі обряди, які дожили в іраномовних народів Північного Кавказу до етнографічної сучасності⁵. У поховальному обряді безінвентарних некрополів простежується вплив світових релігій

¹ Аксенов В. С. Могильник салтово-маяцкой культуры... С. 87.

² Плетнева С. А. От кочевий к городам. С. 92; Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав. Т. 2. София, 1981. С. 9-11.

³ Красильников К. И. Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце // Проблемы на прабългарската история и култура. Вып. 2. София, 1991. С. 62-81; Швецов М. Л. Могильник «Зливки» // Проблемы на прабългарската история и култура. Вып. 2. София, 1991. С. 109-123.

⁴ Плетнева С. А. От кочевий к городам. С. 92; Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав. Т. 2. София, 1981. С. 9-11.

⁵ Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XX в. // Кавказский этнографический сборник. Москва, 1984. С. 91.

(християнства та ісламу) без переважання ознак будь-якої з них. Ймовірно, процес вибору віри у період їхнього функціонування перебував у початковій стадії.

Виникли ці могильники на пізньому етапі існування салтівської культури, не раніше другої пол. IX ст. Городища, у яких їх було виявлено, несуть сліди військових дій, які завершилися розгромом цих поселень. Подібність обряду вказаних могильників із степовими некрополями постсалтівського часу може свідчити про те, що після загибелі салтівської культури це населення взяло участь в етнічних процесах, пов'язаних із формуванням степового осілого населення наступного періоду¹.

Нині відомо в Подонні понад 20 могильників (рис. 18, 19), на яких розкопано понад 500 поховань, датованих від VIII до середини X ст. Розташовані ці могильники, на відміну від катакомбних, переважно в степах – на нижньому Дону, на середньому Дінці та в Приазов'ї. Однак останніми роками дедалі частіше стали виявляти ямні болгарські могильники й окремі поховання в лісостеповій зоні, у безпосередній близькості від катакомбних кладовищ. Такі могильники були знайдені біля Салтова² і біля Волоконівки³. Характерно, що обидва вони розташовувалися на лівому березі річки, на першій надзаплавній терасі, навпроти городища і катакомбних могильників. Трапляються болгарські могили і прямо на катакомбних могильниках⁴, причому іноді, як і катакомбні поховання, супроводжуються багатим набором речей. Суттєво також, що в самих катакомбах дуже часто ховали болгар (жінки в таких випадках, як правило, покладені у витягнутому положенні, на спині), а ще частіше – мезокранів, тобто небіжчиків змішаного антропологічного типу. Таким чином, територію поширення болгар не можна

¹ Швецов М. Л. Могильник «Зливки»... С. 112.

² Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове... С. 20.

³ Плетнева С. А., Николаенко А. Г. Волоконовский древнеболгарский могильник // СА. 1976. № 3. С. 97-103.

⁴ Плетнева С. А. Об этнической неоднородности населения северо-западного хазарского пограничья // Новое в археологии. Москва, 1972. С. 56.

обмежити тільки степовою смугою, мабуть, вони постійно у великій кількості селилися в родючих річкових долинах лісостепового Поділля.

Як і катакомбні могильники, ямні поховання в різних районах салтівської культури різнотипні (рис. 18). Так, група середньодонецьких поховань характеризується простими, без заплічників, ямами, посудинами й кістками тварин у могилах, майже повною відсутністю трун (трапляються як рідкісний виняток). Поховання Верхньодонецького могильника поблизу Салтова вирізняються великою глибиною і завдовжки (як дромоси), перемішанням кісток похованих, похованням з ними відносно великої кількості речей, посудин, кісток тварин¹.

Ямні поховання на Дмитрівському катакомбному могильнику характеризуються явними рисами, запозиченими з катакомбного обряду: зокрема, в ямах трапляються скорчені на боці жіночі кістяки, речі, посудини. Відмінною рисою Волоконівського могильника на Осколі є труни-рами. У могильнику на нижньому Дінці біля Кам'янська замість дерев'яних трун використані кам'яні ящики, що зближують цю пам'ятку з кримськими похованнями, а біля Саркела і Семикаракорського городища поховання болгар відбулися в дрібних ямах безпосередньо під стінами фортеці, без речей. На нижньому Дону поховання, судячи з Багаєвського і Кримського могильників, майже аналогічні Зливкінським, хоча в них рідше трапляються посудини і залишки м'ясної їжі (кісток тварин) і частіше – предмети побуту та прикраси².

Цілком можливо, що деякі виявлені оригінальні риси мають скоріше хронологічний, а не локальний характер, однак за малої кількості речей у могилах побудувати хронологічну або еволюційну таблицю ямних поховань

¹ Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове... С. 21.

² Коробов Д. С. Социальная организация алан Северного Кавказа IV-IX вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 142; Коробов Д. С. Аланы Северного Кавказа: этнос, археология, палеогенетика. Москва-Санкт-Петербург, 2019. С. 49.

важко. Нині впевнено можна сказати тільки про те, що труни з'являються в болгарських могилах в останній період існування салтівської культури¹.

Підбійні могили дуже нагадують сарматські: довга вхідна яма, підбій уздовж однієї зі сторін. Як правило, в них були поховані болгари, у витягнутому положенні, на спині, без речей та посуду.

Різновидами ямних могил є поховання, скоєні в підбоях і круглих глибоких конусоподібних, як би господарських, ямах (рис. 18, 9, 12-13). Круглі ями-могили відомі в Саркельському могильнику. Небіжчики поховані там у витягнутому (по діаметру ями) або сильно скорченому положенні (у невеликій ямці), причому поза похованих залежить від їх статі (скорчені – жіночі скелети). У такій же круглій господарській ямі зроблено поховання на Дмитрівському селищі. В аналогічних великих ямах відбувалися і ритуальні поховання тварин у Саркельському могильнику, на кількох поселеннях нижнього Дону, на Маяцькому селищі та ін.

Дуже рідкісним різновидом салтівських поховань є поховання в покинутих житлах (рис. 18, 14). Нині вони відомі в лісостеповій зоні на Дмитрівському та Маяцькому селищах, на нижньому Дону (Саркелі). У Дмитрівці поховання знаходилося на місці вогнища у невеликому підбої у стінці. Також у підбоях у протилежних стінках житла виявлено поховання в Саркелі. На Маяцькому селищі глибокі льохи, вириті в щільному крейдянному материку, використовувалися як дромоси – в їхніх стінках вирубувалися поховальні камери, там же невелике, майже наземне житло було прорізане глибоким дромосом, що закінчується камерою, спорудженою з максимальним використанням природної тріщини в крейдянному материку, що прорізала житло.

Ймовірно, в житлах ховали людей, які з якоїсь причини не мали права бути похованими разом з усіма на цвинтарі (знахарі, ковалі, чаклуни та ін.).

Третій тип поховань – підкургані ямні. Вперше впевнено виділила цей тип поховань експедиція Л. С. Клейна¹. Вченим був виявлений майже

¹ Плетнева С. А., Николаенко А. Г. Волоконовский древнеболгарский могильник... С. 100.

повністю знищений оранням курганний могильник біля м. Новочеркаська (рис. 18, 16). Один із курганів був розкопаний. Під ним знаходилася підбійна могила зі сходинкою на протилежному від підбою боці. На сходинці головою на схід лежав скелет коня. У підбої стояла труна з небіжчиком, орієнтованим головою на захід. Поховання розорене, але навіть по речах, що залишилися видно, що воно було добре забезпечене різноманітним інвентарем: зброєю, прикрасами, посудинами. Крім того, у могилі було виявлено золоту монету середини VIII ст. По периметру кургана проходив ровик, що утворив у плані квадрат зі сторонами 11,5x12 м. Із західного боку до нього примикала прямокутна прибудова, від якої також залишився лише ровик. У ямці хрестоподібної форми, що врізалася в споруду зі східної сторони, було знайдено щелепи та ноги ще одного коня. Також у басейні нижнього Дону знайдено та розкопано кілька аналогічних поховань з квадратним у плані ровиком під курганом². Могили в них не завжди підбійні, трапляються і ямні (іноді із заплечиками), проте підбої характерніші.

Четвертий тип поховань, що зустрічається на території, зайнятій салтівською культурою, – трупоспалення (рис. 18, 17-18). Всі знахідки поховань з трупоспаленнями відомі в басейні верхнього Дінця і на захід від нього аж до Дніпра. Одна група трупоспалень – урнова. Урнами служать горщики, характерні для пеньківської культури, а також горщики та лощені корчажки салтівських типів³. На Дінці ці поховання відомі поки що, крім семи поховань на Дмитрівському могильнику, на могильнику біля салтівського білокам'яного городища Суха Гомільша, де відомі урнові і безурнові трупоспалення⁴.

Поховання могильника Суха Гомільша загалом і особливо за інвентарем схожі з похованнями за обрядом трупоспалення з Прикубанських

¹ Клейн Л.С., Раев Б.А., Семёнов А.И., Суворов В.С. Новочеркаские курганы // АО 1972 г. Москва, 1973. С. 287-288.

² Мошкова М. Г., Максименко В. Е. Работы Багаевской экспедиции в 1971 году // Археологические памятники Нижнего Подонья. Москва, 1974. Т. 2. С. 45-48.

³ Плетнева С. А. Об этнической неоднородности... С. 60.

⁴ Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник // СА. 1986. № 3. С. 159.

могильників типу Дюрсо¹. Їх ріднить переважання ямних поховань над урновими, форма і розміри могильних ям, склад поховального інвентарю, в якому значне місце займають предмети озброєння (шаблі, бойові сокири-чекани, пікоподібні наконечники списів) та кінського спорядження (вудила, стремена), залишки складних серпів, великих залізних пінцетів, фібул з завитком на кінці приймача і фібул-кресал, приладдя для вогнища (котлів, шампурів, виделок для діставання м'яса з казана). При цьому інвентар обох груп поховань має типологічні близьким. Для обох груп поховань характерний обряд навмисного пошкодження зброї, наявність на речах слідів перебування їх у вогні поховального обряду. Все це розглядається рядом дослідників як свідчення етнічної спорідненості населення, яке залишило поховання донецької та кубано-чорноморської груп, що підтверджується загальною матеріальною культурою та однаковим способом господарювання².

У різноманітності похоронних традицій, представлених на могильнику, мабуть, слід бачити відображення складної етнокультурної структури сухогомольшанської общини.

На цьому могильнику переважають поховання в ямах витягнутих форм. Для нечисленних безурнових поховань VIII-X ст. некрополів Болгарії характерне також розміщення залишків кремації в ями круглої форми незначних розмірів (8-30 см) і лише іноді овальної форми³.

---

¹ Пьянков А. В., Тарабанов В. А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство // Проблемы археологии и истории Боспора. К 170-летию Керченского музея древностей. Керчь, 1996. С. 64; Гавритухин И. О., Пьянков О. В. Раннесредневековые древности побережья (IV-IX вв.) // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV-XII вв. Москва, 2003. С. 196-197; Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V-IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья IV-XIII века. Москва, 2003. С. 203-205, табл. 87-92.

² Афанасьев Г. Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства // РА. 2001. № 2. С. 53.

³ Въжарова Ж. Н. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София, 1976. С. 26, 31-32, 36, 60.

В орієнтуванні могильних ям поховань могильника Суха Гомільша простежується дві тенденції: меридіональна та широтна. У тих випадках, коли перепалені людські кістки були складені в купку або збереглися досить великі фрагменти кісток черепа, вони концентрувалися в західній та південній частинах ям, в залежності від того, яке орієнтування, широтне або меридіональне, мали могильні ями. У невеликій кількості поховання як з широтною, так і з меридіональною орієнтуванням могильних ям з аналогічним сухогомольшанському розміщенням останків похованого зустрінуті на могильниках колочинської культури¹.

Для кремацій Сухогомольшанського могильника все ж таки більшою мірою характерна широтна орієнтування могильних ям. Саме для кремацій з таким орієнтуванням могильних ям більш властива наявність поруч поминальних комплексів, що містять предмети озброєння та елементи кінського спорядження. Інвентар із поховань з меридіональним орієнтуванням могильних ям бідніший і часто не містить предметів екіпірування воїнів-вершників. Урни в похованнях волинцівської культури так само встановлювалися в лінію, орієнтовану зі сходу на захід, але для волинцівських поховань не характерні знахідки предметів озброєння та кінського спорядження². Поховання з широтним орієнтуванням могильних ям, що містять спорядження воїна-вершника, досить добре представлені на могильнику Дюрсо³.

Орієнтування могильних ям лінією північ-південь характерна й у нечисленних безурнових поховань однообрядових могильників VIII-X ст. Болгарії⁴.

Крім Сухогомольшанського могильника, поховання цієї групи відомі на Ново-Покровському могильнику. Там розкопано понад 20 безкурганних і

¹ Липкинг Ю. А. Могильники середины и третьей четверти... С. 148-150; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Ленинград, 1966. С. 71-72.

² Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VIII-IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990. С. 276.

³ Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо... Табл. 87: 1-2.

⁴ Въжарова Ж. Н. Славяни и прабългари... С. 426.

безурних поховань, скоєних у неглибоких коритоподібних ямках. Спалені кістки в ямках засипані таким чином, що кістки черепа знаходилися в західному кінці ямки, а ніг у східному. Поруч із могилами найбагатших покійників розташовувалися тайнички, в яких були поховані речі покійників: зброя, зброя (у тому числі зігнуті вдвічі шаблі), прикраси та ін. Могильник розкопувався І. Ф. Левицьким та Ю. В. Кухаренко¹.

Схованки зі зброєю та іншими речами типові і для могильника в Сухій Гомольші. Одну схованку (поховання виявлено не було) знайдено на Осколі біля с. Тополі. Складався він із набору зброї, зброї, залізного котла з ланцюгом². До того ж колу пам'ятників належить, мабуть, і споруда біля с. Вознесенка на середньому Дніпрі.

Трупоспалення безперечно нехарактерні для народів, які створили салтівську культуру. Трапляються вони рідко і, як правило, на периферійних землях цієї культури або взагалі за її межами (у Наддніпрянщині, Поволжі тощо). Якщо катакомбні і ямні поховання легко пов'язуються з певними етнічними групами – аланами і болгарами, а підкурганні поховання в підбоях, цілком імовірно, залишили хозари, то приналежність трупоспалень обох груп поки що залишається невизначеною. Щоправда, урнові поховання, очевидно, слід пов'язувати з так званою пеньківською культурою, але її етнічна приналежність поки що викликає багато суперечок. Питання тим більше ускладнюється, що в західній частині Передкавказзя і в Прикубанні відомі трупоспалення в урнах з інвентарем, що супроводжує їх, зокрема зброєю. Можливо, у майбутньому зв'язок пам'ятників, дослідження яких лише починається, буде доведено. Трупоспалення в ямах також поки важко зіставити з певним етносом або культурою. Тільки гіпотетично ми вважаємо їх належать якомусь тюркомовному народу, що входив до складу Хозарського каганату.

---

¹ Кухаренко Ю. В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. 1951. Т. 41. С. 101.

² Там само. С. 103.

Серед відкриттів останньої чверті ХХ ст. в галузі ранньосередньовічної археології півдня Східної Європи привертають увагу ґрунтові могильники салтівської культури VIII-X ст. з похованнями за біритуальним обрядом. Найбільшим серед таких могильників є Красногірський, розташований на території Ізюмського району Харківської області на Сіверському Дінці¹.

Дана пам'ятка знаходиться на схилі другої надзапальної тераси правого високого берега Сіверського Дінця між селами Червона Гірка та Копанки. Зі сходу до нього примикає салтівське селище, місцями перекрите напливним чорноземом і частково зайнятегородами мешканців с. Червона Гірка. У ході археологічних розкопок 1984-1994, 2001 та 2019 рр. встановлено, що особливих стратиграфічних особливостей могильник немає. Під дерном залягає шар чорнозему, нижче – суглинок та материкова глина. Шар чорнозему потужніший на горизонтальних поверхнях тераси і менше на схилах. Місцями він взагалі відсутній внаслідок змиву стічними водами та господарських робіт.

Протяжність могильника з півночі на південь та із заходу на схід, мабуть, однакова і становить 80-90 х 80-90 м. Його загальна мінімальна площа приблизно 5500 м², а кількість досліджених поховань – 313².

У більшості випадків збереження скелетів погана, тому стать небіжчиків визначалася не стільки антропологічно, скільки, знахідками речових комплексів, виявлених у похованнях, що не виключає можливість помилок. Залишки трупоспалень антропологічно не визначені.

Відстань між окремими могилами різна, від кількох метрів до розташування впритул один до одного. У місці розташування поховань немає видимого порядку і про існування будь-яких компактних груп або рядів до повного дослідження пам'ятника судити передчасно. Поки привертає увагу

---

¹ Михеев В.К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1992 году. Харьков, 1993 // НА ІА НАНУ. 1992/211. Л. 3.

² Скирда В., Іськов І. Роботи Середньовічної експедиції Харківського університету ім. В. Н. Каразіна в 2019 році // Археологічні дослідження в Україні 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. С. 291.

крайня північна група могил, що складається переважно з трупоспалень. Разом з тим помітна більша щільність поховань у центрі, ніж на околицях могильника.

Для похоронного обряду Красногірського могильника характерні трупоспалення і трупопокладення. Співвідношення їх між собою майже однакове. За способом поховання виділяються трупопокладення на дні простих ґрунтових ям і в трунах, а трупоспалення діляться на урнові і ямні (безурнові)¹.

Трупопокладення зустрічаються в ямах та трунах. Для них могили являли собою переважно прямокутні в плані ями. Деякі ями виглядають у вигляді рівнобедреної сильно витягнутої трапеції. Як правило, вони заповнені викинутим із них ґрунтом. Розміри могильних ям залежать від росту, статті і віку похованих, а також наявності поховання коня. Найбільша їхня довжина досягає 250 см, ширина 85 см, глибина 195 см. Дуже довгі могильні ями (до 375 см) характерні для поховань людини та коня. Ширина ям часто біля голови покійника на кілька сантиметрів більше, ніж у ногах. Залежно від рельєфу території глибина могил різна у головах і ногах покійників. У головах більша і величина перевищення визначається крутістю схилу. Глибина дитячих поховань менше, ніж дорослих. Дно ям горизонтальне, добре вирівняне. Стінки могил прямовисні і лише в п'яти випадках спостерігалися заплічки, тобто сходинки в стінках ями, на які спиралося перекриття могили. У всіх випадках сліди перекриття простежуються у вигляді шматків дерева або дерев'яної плахи, що перетліла, і лише в дитячій могилі № 95 це була відносно добре збережена дерев'яна плаха шириною 12-18 см і товщиною 6 см. Стінки ям нічим не зміцнювалися. У 14 випадках дно могильної ями покрито шаром кори в межах місця поховання. Іноді мала місце підстилка з очерету, який вдосталь росте на околицях могильника. Наявні показники свідчать про велику частоту

---

¹ Аксенов В. С. Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Харьков, 2005. Т. 4. С. 187.

поховань ранньою весною або пізньої осені і особливо взимку, що опосередковано підкреслює кочівницький характер могильника¹.

З 70 трупопокладень у 31 випадках поховання було здійснено безпосередньо на дні могильної ями без будь-яких дерев'яних конструкцій. З усіх зафіксованих положень 50% складають кістяки з витягнутими вздовж тіла руками та паралельно розташованими ногами. Випадки переміщених і зрушених кісток не поодинокі, що залежало від двох основних факторів: діяльності гризунів та ударів грудок землі при засипанні могильної ями.

Небіжчиків ховали в одязі з особистими прикрасами. Кістки тварин, як і залишки м'ясої їжі, покладеної небіжчику, знайдені лише в жіночому похованні 46 (ребра та плюснева кістка коня). Так само рідко, судячи з наявності посудин, ставилося питво або якась інша «загробна» їжа. Посуд був знайдений лише в чотирьох похованнях².

Третя частина трупопокладень в ямах безінвентарна. Інші, хоч і містять похоронний інвентар, але він нечисленний і в основному складається з прикрас і предметів туалету: намист, бісеру, бронзових пронизей, сережок, каблучок, браслетів, бубонців, копушок. Поховання з прикрасами іноді супроводжувалися залізними ножами з прямою спинкою), кресалами та залізним шилом. Зі зброї тільки в жіночому похованні № 16 був виявлений, мабуть, підвішений до пояса з правого боку, свинцевий кистінь грушоподібної форми з пайовим каналом.

Більшість трупопокладень була здійснена в дерев'яних трунах, трунах-рамах і колодах, зроблених виключно з дуба. Для трун і рам використовувалися плахи товщиною до 6 см при мінімальній – 1-2 см. У планіграфії могильника такі поховання не виділяються в окремі групи і зустрічаються впереміш з трупопокладеннями у простих ґрунтових ямах.

Труни у вигляді довгого ящика з паралельними або поздовжніми

¹ Скирда В. Исследования ґрунтовых погребений Салтовской культуры // Сборник в чест на 70-годовщината на проф. д-р Борис Д. Борисов. София, 2023. Т. 2. С. 166.

² Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 46.

стінками, що злегка звужувалися до ніг небіжчика, мали перекриття і дно з двох плах. Ширина кришок більша за ширину труни (40-60 см). Висота останнього залежала від ширини бічних плах і частіше дорівнювала 25-30 см. Кришка труни завжди плоска. Усі його частини з'єднані без єдиного залізного цвяха. Про те, що це була «жорстка конструкція», свідчить і місце розташування трун у могильній ямі, коли вони не торкалися її стінок. Зовсім простими конструкціями є труни-рами. Вони складаються із складених разом чотирьох плах так, що дві торцеві плахи розпирали поздовжні, утримуючи їх у вертикальному положенні. При цьому плахи, як правило, щільно притиснуті до стінок могильної ями. Фактично вони є її дерев'яною обкладкою біля дна¹.

Чотири рази зафіксовано поховання в довбаних коритоподібних колодах. Довжина колод дорівнює 190-250 см, ширина – 35-55 см, висота – 20-30 см. Кришки плоскі, складаються з поздовжніх плах. Положення похованих досить одноманітне: всі вони лежать витягнуто на спині. Найпоширеніше становище рук – схрещене чи поруч животі, ноги перехрещені. З 14 випадків застосування вугілля та кори дерева в якості підстилки 10 припадає на трупопокладення з дерев'яними конструкціями, крім поховань у колодах. Знахідки як кісток тварин, так і залишків заупокійної м'ясної їжі, дуже рідкісні. Двічі було виявлено кістки вівці: у жіночому похованні № 43 та у похованні № 33, де похований воїн з конем².

Описана група поховань дає більшу кількість речей, ніж поховання в простих ямах. Вони багатші та різноманітніші. Найчастішою знахідкою є кераміка³. Як і в ямних захороненнях, вона як необхідний елемент поховального обряду зустрічається і в чоловічих і жіночих, рідше в дитячих, похованнях. Приблизно у 85% розкопаних могил було знайдено посудини у

¹ Аксенов В. С., Михеев В. К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2009. Т. 7. С. 392.

² Аксьонов В. С. Нові випадкові знахідки комплексів... С. 68.

³ Скирда В. В., Нестеренко. М. С. Глиняные кружки салтовского могильника Красная Горка // История. Общество. Полтика. Брянск. 2017. № 2, 2. С. 57.

цілому чи розбитому стані. Посудини зазвичай ставили біля ніг і голови з правого чи лівого боку небіжчика. До набіру посуду входять глеки, кухлі, кубочки і ойнохої¹. Дуже рідко зустрічаються ліпні горщики. Серед сероглиняного лощеного посуду є рідкісні форми.

Інвентар зустрічається у 92% поховань могильника. За характером призначення його можна розділити на кілька основних категорій. Знаряддя праці нечисленні. З них найчастіше зустрічаються ножі з прямою спинкою, а також складні серпи, тесла-мотижки, залізні шила, пряслиця зі стінок амфор, сталеві крісла і кремні, кам'яні точильні брусочки. Зброя, знайдена в 12 похованнях, представлена бойовими сокирками з трикутним і трапецієподібним лезами, бронебійними наконечниками списів ромбовидного перерізу і кистенями. Особливо слід відзначити знахідки слабозігнутих шабелі і залишки дерев'яного сагайдака, що добре зберігся, з кишенею, обтягнутого різними сортами шкір і скріпленого бронзовими скріпками².

Досить велику групу поховань Красногорського могильника становлять трупоспалення. Вони поділяються на урнові та ямні (безурнові). У якості урни використовувалася звичайна побутова кераміка: ліпні та гончарні горщики, а також гончарні сіроглиняні столові дворучні горщики. Лише в одному випадку залишки спалення були поміщені в сіролощений глечик.

Урни заривалися на глибину 30-90 см гирлом нагору. Ями під урни, як правило, не фіксуються. Іноді практикувалося покриття урни уламками стінок амфор або іншою посудиною. Урна № 108 була покрита навмисне деформованою бронзовою оковкою, круглого щита. Зазвичай очищені кістки спаленого заповнювали урну різну висоту. Тільки в одному випадку кістки знаходилися не тільки в урні, але невелика їх кількість була розсипана біля

¹ Аксенов В. С., Михеев В. К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // *Vita antiqua*. 2003. № 5-6. С. 183.

² Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского... С. 47.

урни. Дрібні речі знаходилися всередині урн, серед уламків перепалених кісток або під ними, великі – поруч із урнами. До двох урн були приставлені навмисно деформовані залізні клепані котли. За кількістю речей особливо виділяється урна № 101 «В». У великому сероглиняному столовому горщику салтівської культури містилися такі речі: залізний бронебійний наконечник списа, залізна вилка для діставання м'яса з котла, три ножі, точильний брусок, кресало-щипчики, залізний пінцет, бронзові круглі фалари. У посудину було поставлено сагайдак зі стрілами, від якого збереглися металеві деталі. Кістки похованого заповнювали горщик на висоту 14 см. Поряд з горщиком були складені разом залізний клепанний котел, зігнута навіл шабля і піхви від неї, пара залізних стремен і вудила. Котел перебував у деформованому стані¹.

У безурнових трупоспаленнях кістки покійників і залишки погребального вогнища висипані на дно ям, як правило, глибиною 20-75 см. Ознаками наявності ям є зола, деревні вуглики, дрібні обпалені кістки. Там, де вдалося простежити контури могильних ям, вони у плані круглі, овальні чи підпрямокутні. Дві останні форми ям орієнтовані по-різному – на захід, південь і південний захід. Круглі ями невеликі, діаметром 15-70 см, а максимальна довжина і ширина інших форм ям дорівнює відповідно 60 см і 50 см.

У низці випадків спостерігається вторинне використання, ямних могил з трупопокладеннями. У засипці цих могил ховали за обрядом спалення в ямці чи урні. При цьому повторне поховання не вело до руйнування стінок могильних ям тому, що точно знали, де знаходиться могила раніше похованого, а це можливе лише за наявності надмогильного знака².

За кількістю, і призначення речей, знайдених у трупоспаленнях, ямні могили стоять нарівні з урновими. Набір речей у тих та інших приблизно

¹ Михеев В. К. Полевая документация Красногорского могильника за 1990-1991 год // НА МА ХНУ. Ф. 2. Спр. 30. Арк. 12.

² Там само. Арк. 13.

однаковий. У цьому відношенні слід зазначити, спалення в ямі № 19, в якій купку кісток покривали зігнута вдвічі шабля і піхви від неї, пара стремен, вудила, спеклі в грудку деталі кінської зброї, ніж і складаний серп¹.

Розглянутий нами матеріал дає змогу стверджувати, що поховальний обряд носіїв салтівської культури був доволі строкатим. Він представлений різноманітними інгумаціями та кремаціями. Інгумації поділяються на ґрунтові (різних типів) та тих, що здійснювалися в катакомбах. Кремаційні поховання також поділяються на ямні та урнові. Найбільш яскраво поховальний обряд салтівської культури представлено на могильниках, досліджених в басейні Сіверського Дінця на території Харківщини.

---

¹ Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского... С. 49.

Висновки

Ранньосередньовічна доба на Лівобережжі України представлена пам'ятками кількох археологічних культур. Найбільш ранніми з них колочинська та пеньківська культури, які датуються V-VII ст. Сіверянський період Дніпровського Лівобережжя представлений пам'ятками волинцевської (VII-VIII ст.) та роменської (VIII-X ст.) культур. VIII-X ст. датуються і салтівські старожитності. Всі ці культури залишили по собі певні поховальні комплекси.

Основним обрядом поховання в V-VII ст. була кремація на стороні, а всі відомі могильники були безкурганними. При цьому колочинські поховання представлені виключно урновими, ямними та змішаними трупоспаленнями. Для деяких з них характерною рисою являються дерев'яні огорожі навколо трупоспалень, які притаманні майже виключно для балтського етносу.

Поховання пеньківської культури також переважно представлені ямними та урновими кремаціями. При цьому для носіїв даної культури відомі окремі поховання, здійснені за обрядом інгумації в звичайних ямах, а в одному випадку (Мохнач) – у катакомбі. Могильники як пеньківської, так і колочинської культур не мають ніяких зовнішніх ознак, тобто являються ґрунтовими.

На відміну від них сіверянські поховання, носіїв волинцевської та роменської культур, переважно мають курганний насип. За окремими випадками поховання в них були здійснені за обрядом кремації. Виключення складають окремі поховання роменської культури представлені інгумаціями. Для волинцевської культури характерні невеликі за розмірами могильники, поховання в яких були здійснені в невеликих курганах, або простих ямах і відрізняються від роменських наявністю в них великої кількості керамічного посуду.

На відміну від волинцевських роменські кургани мали значно більші розміри. Поховання в них представлені трьома типами. Залишки небіжчиків могли ховати в підкурганних ямах, на горизонті, а також в насипу кургану.

Найбільш різноманітний поховальний обряд представлено на могильниках салтівської культури. Поховання здійснювалися як за обрядом кремації, так і за обрядом інгумації. В свою чергу, інгумації поділялися на ямні (які мали різні конструктивні особливості та форми) та катакомбні. Останні також різнилися за формою, довжиною дромосу (який закривався дерев'яним або кам'яним закладом) та глибиною. В ямних похованнях зустрічаються залишки різноманітних дерев'яних конструкцій (труни, заплечики, дерев'яні перекриття). Трупоспалення, як і у носіїв інших культур, представлені урновими та ямними похованнями. Всі перелічені поховання були здійснені на ґрунтових могильниках.

Окрему нечисленну групу поховань салтівської культури представляють підкурганні інгумації в ямах з ровиками.

Таким чином, для всіх етнічних груп ранньосередньовічного населення Лівобережної України була характерна наявність обряду трупоспалення, але в даному випадку він не являвся етновизначальною ознакою.

Список використаних джерел та літератури

- Михеев В. К. Полевая документация Красногорского могильника за 1990-1991 год // НА МА ХНУ. Ф. 2. Спр. 30. 26 арк.
- Михеев В. К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1992 году. Харьков, 1993 // НА ІА НАНУ. 1992/211. 72 л.
- Михеев В. К. Отчет о работе Средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в с. Червоня Гусаровка Балаклейского р-на Харьковской обл. за 1997 г. // НА МА ХНУ. Ф. 2. Спр. 35. 17 арк. НА ІА НАН України. Ф. 7. Спр. 3.
- Полное собрание русских летописей. Ленинград, 1926. Т. 1: Лаврентьевская Летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. 379 с.
- Самоквасов Д. Я. Дневник раскопок в окрестностях с. Гочева Обоянского уезда Курской губернии. Москва, 1915. 32 с.
- Свод древнейших письменных известий о славянах / Сост. С. А. Иванов. Москва: Восточная литература, 1995. Т. 2 (VII-IX вв.). 593 с.
- Аксенов В. С. Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Харьков, 2005. Т. 4. С. 182-198.
- Аксенов В. С. Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників Салтівського часу на Харківщині // АЛЛУ. 2005. № 1-2. С. 61-71.
- Аксенов В. С. Исследования Нетайловского могильника салтовской культуры // АДУ 2010. Київ, 2011. С. 14-15.
- Аксенов В. С. Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоня Гусаровка на Северском Донце. Харьков: Рожко С.Г., 2017. 189 с.
- Аксенов В. С., Бабенко Л. И. Погребение VI-VII веков н.э. у села Мохнач // РА. 1998. № 3. С. 111-122.

- Аксенов В. С., Михеев В. К. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // *Vita antiqua*. 2003. № 5-6. С. 179-191.
- Аксенов В. С., Михеев В. К. Исследования Нетайловского могильника в 2002-2004 гг. экспедицией Международного Соломонова Университета // *Культурна спадщина Слобожанщини: Історія, археологія, краєзнавство*. Харків, 2005. Ч. 5. С. 134-156.
- Аксенов В. С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII-X вв.». Киев-Харьков, 2007. 300 с.
- Аксенов В. С., Михеев В. К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Донецк, 2009. Т. 7. С. 387-406.
- Артамонов М. И. История хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
- Артишевская Л. В. Могильник раннеславянского времени на р. Десне // *МИА*. 1963. № 108. С. 85-96.
- Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев: Наук. думка, 1986. Т. 3. 573 с.
- Афанасьев Г. Е. Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства // *РА*. 2001. № 2. С. 49-60.
- Беляшевский Н. Раскопки могильника у д. Богданово Глуховского у. Черниговской губ. // *АЛЮР*. Киев, 1900. Т. 2. С. 146-148.
- Бессарабова З. Д. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжениями и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // *АСГЭ*. 1973. Вып. 15. С. 65-82.
- Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // *АП УРСР*. 1952. Т. 3. С. 242-250.
- Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // *Археологія*. 1953. Т. 3. С. 28-44.

- Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 54-65.
- Березовець Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 18-22.
- Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. 1965. Т. 19. С. 47-67.
- Березовець Д. Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 58-71.
- Беспальчев В. Ф. Поле погребений в Роменском у. Полтавской губ. // Труды XIV АС. Москва, 1911. Т. 3. С. 214-215.
- Бессарабова З. Д. Славянские курганы второй половины I тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы // АСГЭ. 1973. Вып. 15. С. 65-72.
- Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. 1960. № 1. С. 274-277.
- Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. Воронеж: Изд-во Воронежского госуниверситета, 1984. 192 с.
- Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. 50-52.
- Въжарова Ж. Н. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). София: Аспарух, 1976. 484 с.
- Гавритухин И. О., Пьянков О. В. Раннесредневековые древности побережья (IV-IX вв.) // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV-XII вв. Москва, 2003. С. 190-204.
- Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 119-125.
- Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград: Наука, 1981. 133 с.

- Горюнов Е. А. Могильники колочинской культуры // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. С. 10-17.
- Горюнова В. М. Могильник VI-VII вв. у с. Картамышшево Обоянского района Курской области // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. С. 18-42.
- Григорьев А. В. К вопросу о погребальном обряде северян VIII — нач. XI в. // Питання археології Сумщини. Суми, 1990. С. 86-87.
- Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула: Гриф, 2000. 263 с.
- Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі па'мятки кївського типу // Археологія. 1976. Вип. 19. С. 65-92.
- Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 255 с.
- Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V-IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья IV-XIII века. Москва, 2003. С. 200-206.
- Енуков В. В. К вопросу о судьбе роменской культуры в Курском Посеймье // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. Липецк, 1992. С. 15-17.
- Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей. Курск: Учитель, 2005. 352 с.
- Енукова О. Н. Позднероменское погребение из Лебяжьего // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. Липецк, 1992. С. 191-192.
- Звяруга Я. Г. Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявякоўі. Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 2005. 174 с.

- Зеленин Д. К. Истолкование пережиточных религиозных обрядов // СЭ. 1934. № 5. С. 67-81.
- Зорин А. В. Некоторые особенности погребальной обрядности населения Посемья в конце X в. // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1999. С. 16-18.
- Калоев Б.А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XX в. // Кавказский этнографический сборник. Москва, 1984. С. 87-101.
- Клейн Л.С., Раев Б.А., Семёнов А.И., Суворов В.С. Новочеркасские курганы // АО 1972 г. Москва, 1973. С. 287-288.
- Коваленко В. П. Исследования летописного Сновска // АО 1982 г. Москва, 1984. С. 271-272.
- Колода В. В. Харківська школа хозарознавства: створення, діяльність у роки незалежності, сучасні проблеми та перспективи // Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої пам'яті доктора історичних наук, професора В. Я. Білоцерківського (Харків, 29 березня 2024 р.) / за заг. ред. О. С. Гончарової. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2024. С. 177-194.
- Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика Верхнечирюртовского могильника // Материалы археологии Дагестана. Махачкала, 1973. Т. 3. С. 74-87.
- Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. 1996. Вып. 5. С. 352-435.
- Коробов Д. С. Социальная организация алан Северного Кавказа IV-IX вв. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 380 с.
- Коробов Д. С. Аланы Северного Кавказа: этнос, археология, палеогенетика. Москва-Санкт-Петербург: Нестор-История, 2019. 156 с.

- Красильников К. И. Могильник древних болгар у с. Желтое на Северском Донце // Проблемы на прабългарската история и култура. Вип. 2. София: Агресс, 1991. С. 62-81
- Куза А. В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников. Москва: Российский гуманитарный научный фонд, 1996. 256 с.
- Кухаренко Ю. В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. 1951. Т. 41. С. 99-108.
- Липкинг Ю. А. Могильники середины и третьей четверти 1 тыс. н. э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 136-152.
- Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 89-97.
- Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.) // МИА. 1968. № 152. 298 с.
- Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С. 415-427.
- Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып 19. С. 151-154.
- Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. 1907. Т. 22. С. 38-90.
- Мошкова М. Г., Максименко В. Е. Работы Багаевской экспедиции в 1971 году // Археологические памятники Нижнего Подонья. Москва, 1974. Т. 2. С. 45-48.
- Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа. 1985. 147 с.

- Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник // СА. 1986. № 3. С. 158-174.
- Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 45-52.
- Михеев В. К. Новый грунтовый могильник салтовской культуры в с. Червоная Гусаровка // Древности 1994. Харьков, 1994. С. 195-196.
- Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв.: По данным погребальных памятников. Киев: Наукова думка, 1987. 160 с.
- Моця А. П. Погребальные памятники VIII-XIII вв. в междуречье Десны и Ворсклы // Проблемы археологии Сумщины. Сумы, 1989. С. 81-82.
- Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. Киев: Наукова думка, 1990. 154 с.
- Моця О. П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст.: за матеріалами некрополів. Київ, 1993. 159 с.
- Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культуры полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. // Погребальный обряд Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – I тысячелетия н. э. Москва, 1974. С. 5-132.
- Никольская Т. Н. Шуклинское городище // КСИИМК. 1958. Вып. 72. С. 66-77.
- Никольская Т. Н. Земля вятичей. Москва: Наука, 1981. 304 с.
- Обломский А. М. Колочинская культура // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996. С. 96-108.
- Падин В. А. Поселение домонгольского времени в районе Трубчевска // КСИИМК. 1948. Вып. 23. С. 86-87.
- Падин В. А. Раннеславянские поселения и могильник в районе Трубчевска // СА. 1960. № 3. С. 317-319.
- Падин В. А. Ранние курганы Кветуньского могильника // МИА. 1970. № 176. С. 97-98.

- Падин В. А. Древности VI-VII вв. в окрестностях Трубчевска // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 132-135.
- Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142. 197 с.
- Плетнева С. А. Об этнической неоднородности населения северо-западного хазарского пограничья // Новое в археологии. Москва, 1972. С. 54-62.
- Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981. С. 62-82.
- Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав. Т. 2. София: Изд-во на Българската академия на науките, 1981. С. 5-18.
- Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 285 с.
- Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. 364 с.
- Плетнева С. А., Николаенко А. Г. Волоконовский древнеболгарский могильник // СА. 1976. № 3. С. 97-103.
- Поболь Л. Д. О новых археологических памятниках БССР VI-IX вв. // Славяните и средиземноморският свят VI-XI век: Международен симпозиум по славянска археология. София, 1973. С. 221-230.
- Поболь Л. Д. Древности середины и третьей четверти I тыс. н. э. в Белорусском Поднепровье // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 151-180.
- Приймак В. В. Идеи Е. А. Горюнова в свете изучения систем расселения Днепровского Левобережья I тыс. н. э. // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2004. С. 282-287.
- Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.

- Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.). Чернівці: Прут, 2001. 284 с.
- Пьянков А. В., Тарабанов В. А. Кремационные погребения Кубани и Подонья салтовского времени: единство происхождения или случайное сходство // Проблемы археологии и истории Боспора. К 170-летию Керченского музея древностей. Керчь, 1996. С.61-74.
- Равдина Т. В. Погребения с древнерусским монетами // СА. 1979. № 3. С. 97-101.
- Рафалович И. А. Раскопки раннеславянского поселения VI-VII вв. у с. Селиште // АИМ 1968-1969 гг. Кишинев, 1972. С. 122-142.
- Рафалович И. А. Славяне VI-IX веков в Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1972. 242 с.
- Рафалович И. А. Исследования раннеславянских поселений в Молдавии // АИМ 1970-1971. Кишинев, 1973. С. 134-154.
- Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н.э. Кишинев: Штиинца, 1986. 219 с.
- Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. Москва: Наука, 1976. 220 с.
- Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1. С. 175-224.
- Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам. Москва: Синодальн. тип., 1908. 119 с.
- Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. Москва, 1908. 284 с.
- Самоквасов Д. Я. Могильные древности северянской Черниговщины. Москва: Синодальн. тип., 1916. 134 с.
- Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва: Наука, 1970. 200 с.
- Седов В. В. Ранние курганы вятичей // КСИА. 1973. Вып. 135. С. 10-16.
- Седов В. В. Анты // Проблемы славянской археологии. Москва, 1978. С. 164-173.
- Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. Москва: Наука, 1982. 328 с.

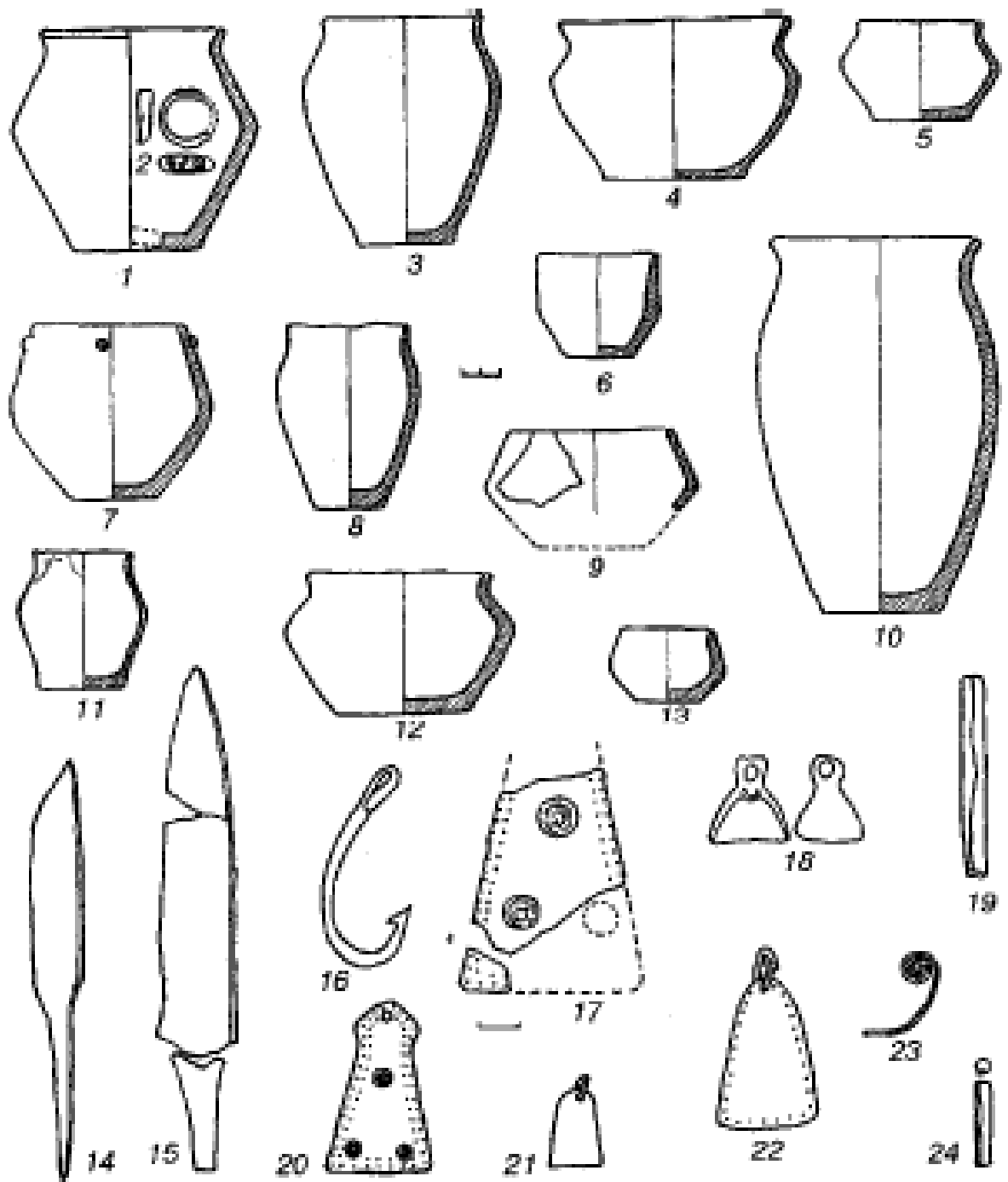
- Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. Москва: Наука, 1995. 425 с.
- Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 59-60.
- Скирда В. Исследования грунтовых погребений Салтовской культуры // Сборник в чест на 70-годовщината На проф. д-р Борис Д. Борисов. София: Фабер, 2023. Т. 2. С. 161-168.
- Скирда В., Іськов І. Роботи Середньовічної експедиції Харківського університету ім. В. Н. Каразіна в 2019 році // Археологічні дослідження в Україні 2020 р. Київ: ІА НАН України, 2022. С. 291-293.
- Скирда В. В., Нестеренко. М. С. Глиняные кружки салтовского могильника Красная Горка // История. Общество. Полтика. Брянск. 2017. № 2, 2. С. 54-64.
- Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). Київ: Наукова думка, 1975. 208 с.
- Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VIII-IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990. С. 261-283.
- Соловьева Г. Ф. Славянские союзы племен по археологическим материалам VIII-XIV вв. (вятичи, радимичи, северяне) // СА. 1956. № 25. С. 139-151.
- Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев: Наук. думка, 1975. 165 с.
- Сухобоков О. В. Левобережье Днестра // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. Киев: Наукова думка, 1984. С. 103-176.
- Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.
- Сухобоков О. В. «Земля незнаема». Население бассейна Среднего Псла в X-XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев: Олег Філюк, 2016. 376 с.
- Сухобоков О. В., Юренко С. П. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции // АО 1976 г. Москва, 1977. С. 376-377.

- Сымонович Э. А. Городище Колочин I // МИА. 1963. № 108. С. 97-137.
- Сымонович Э. А. Новые открытия в селищах Авдееве и Воробьевка 2 возле г. Курска // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 153-158.
- Сымонович Э. А. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе // *Slavica antiqua*. 1975. Vol. 22. С. 17-28.
- Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. э. Киев, 1985. С. 91-112.
- Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Ленинград: Наука, 1966. 291 с.
- Узянов А. А. Раскопки курганов и городища в долине р. Тускарь // АО 1984 г. Москва, 1986. С. 77-78.
- Узянов А. А., Смирнов Ю. А., Верещинский Л. И. Мешковские курганы и городище // АО 1978 г. Москва, 1979. С. 98-99.
- Флеров В. С. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград: Звезда, 1993. 147 с.
- Флеров В. С. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I – IV в. до н. э. и Восточной Европы в IV в. до н.э. – XIV в.н.э. Москва: Наука, 2007. 274 с.
- Швецов М. Л. Могильник «Зливки» // Проблемы на прабългарската история и култура. Вип. 2. София: Агресс, 1991. С. 109-123.
- Шинаков Е. А. Классификация и культурная атрибуция лучевых височных колец // СА. 1980. № 3. С. 110-127.
- Шинаков Е. А. Население верхнего течения р. Псёл в XI-XII вв. По материалам Гочевского археологического комплекса // Вестник МГУ. 1982. Сер. ист. № 2. С. 89-97.
- Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во Харк. ун-та, 1962. 404 с.

Magocsi P. R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Toronto, Buffalo: University of Toronto Press, 2010. 784 p.

ДОДАТКИ

Рис. 2. Матеріали з трупоспалень пен'ківської культури (за О. М. Приходнюком).

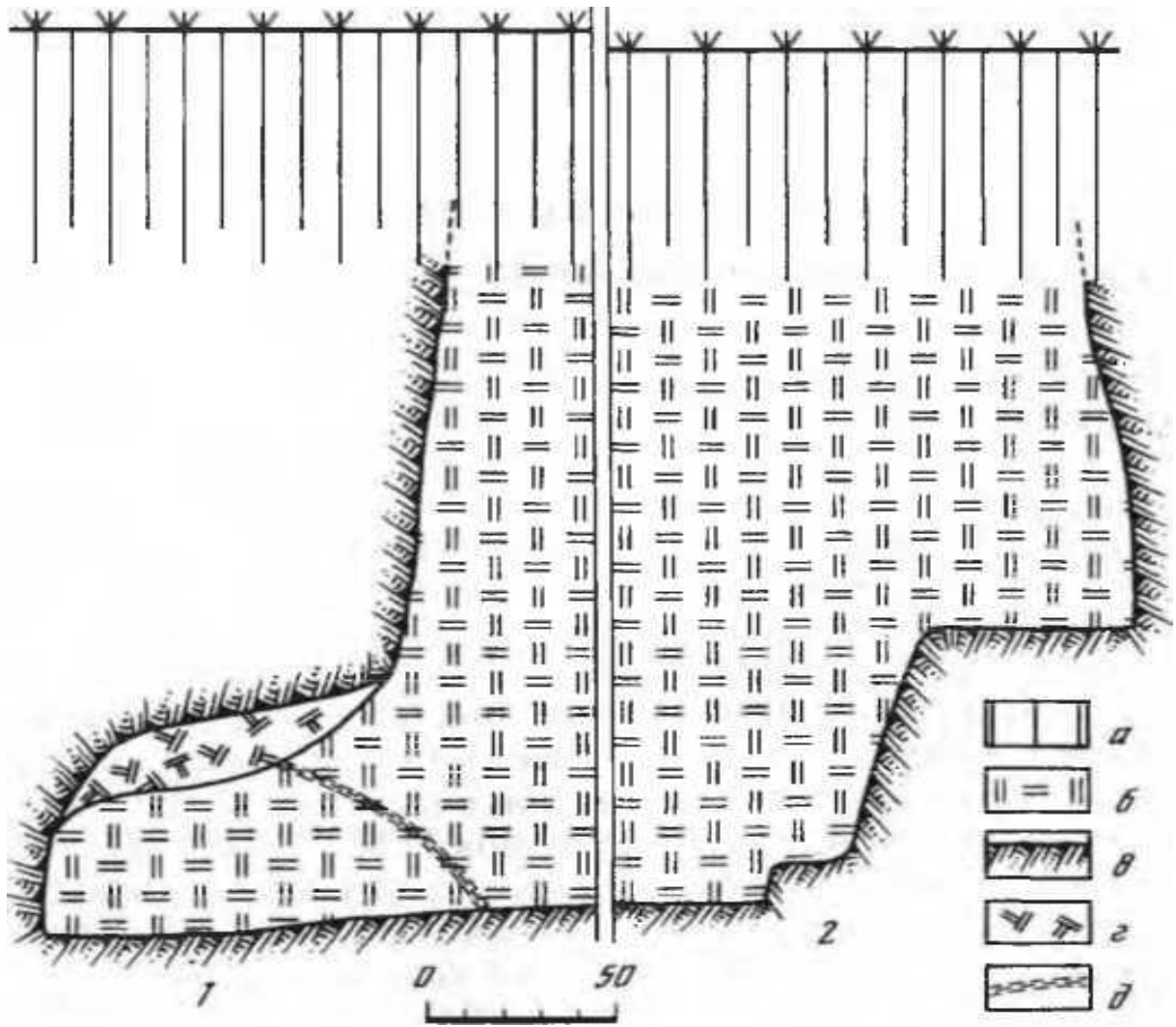

Рис. 3. Розріз катакомбного поховання з Мохнача (за В. С. Аксьоновим).

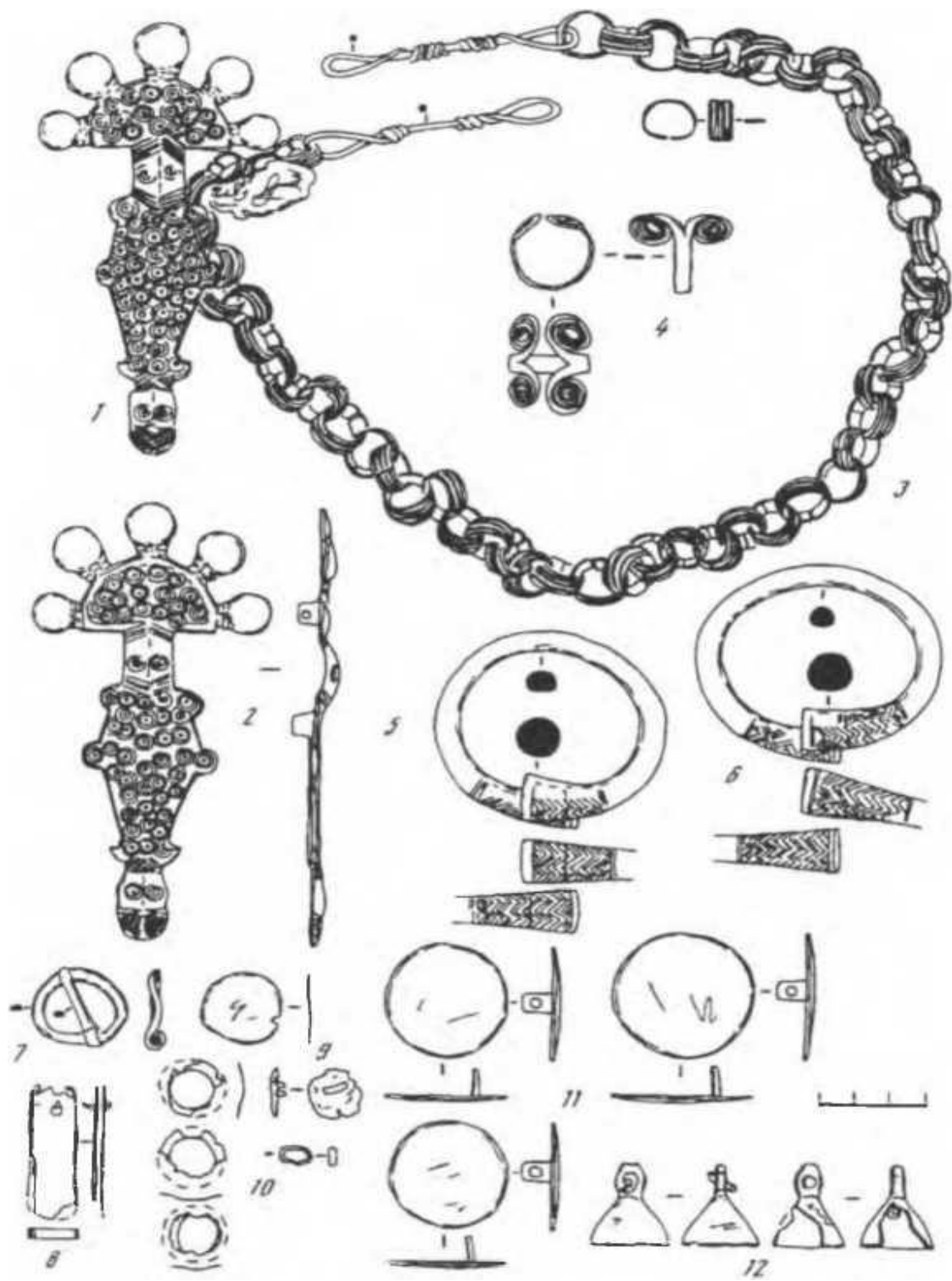

Рис. 4. Матеріали з Мохначанського поховання (за В. С. Аксьоновим).

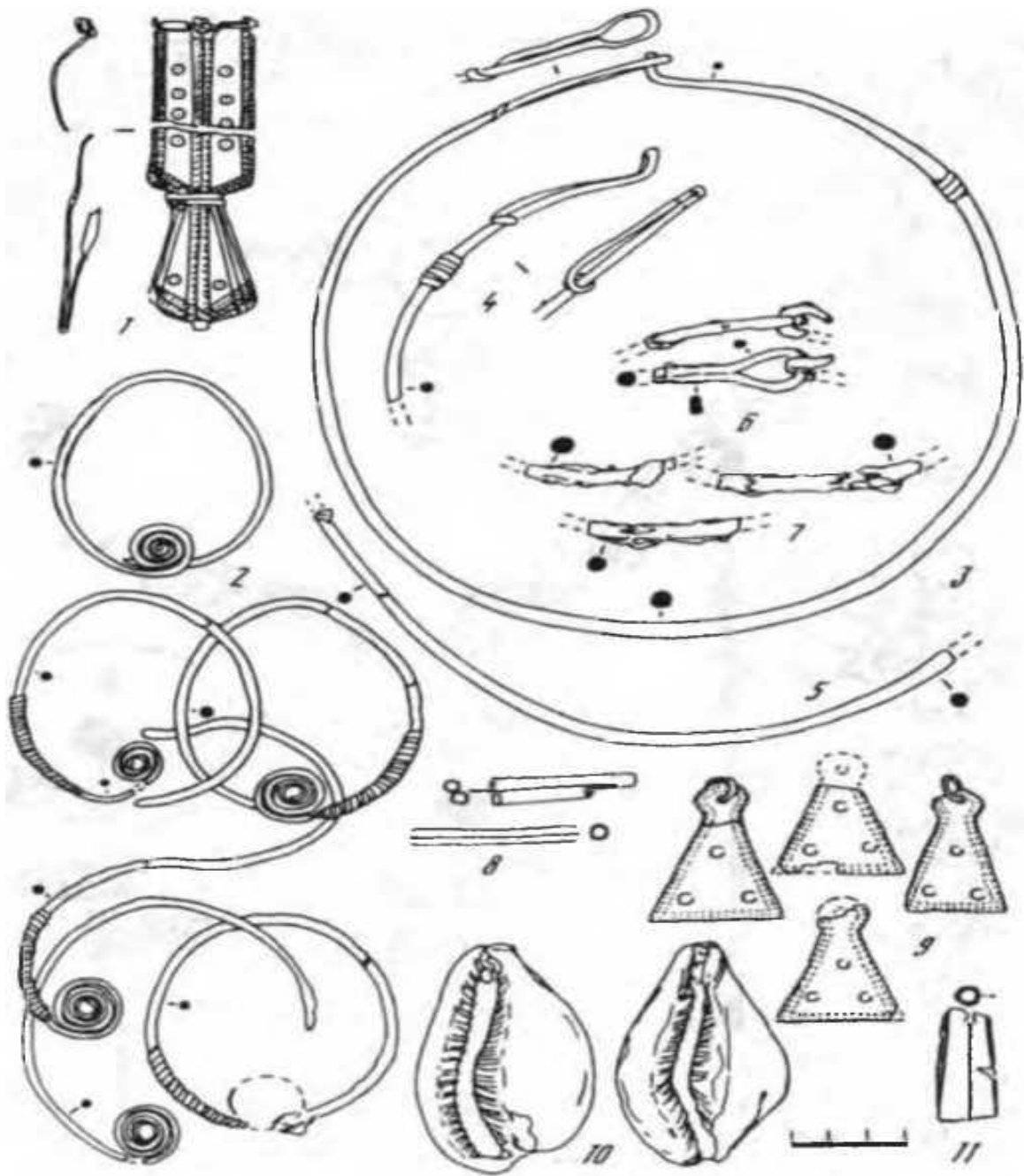

Рис. 5. Матеріали з Мохначанського поховання (за В. С. Аксьоновим).

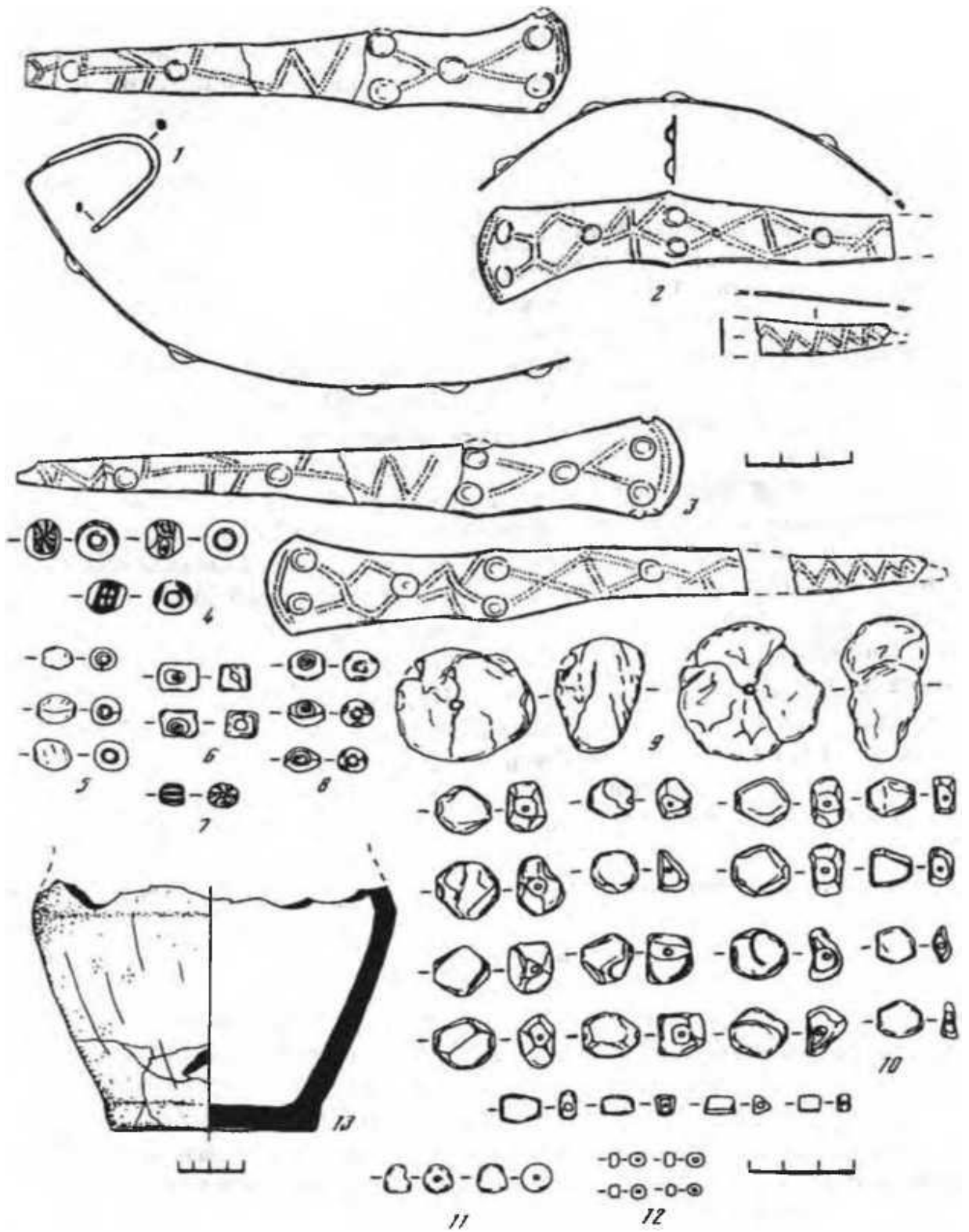

Рис. 6. Матеріали з Мохначанського поховання (за В. С. Аксьоновим).

Рис. 7. Реконструкція жіночого убору з Мохначанського поховання (за В. С. Аксьоновим).

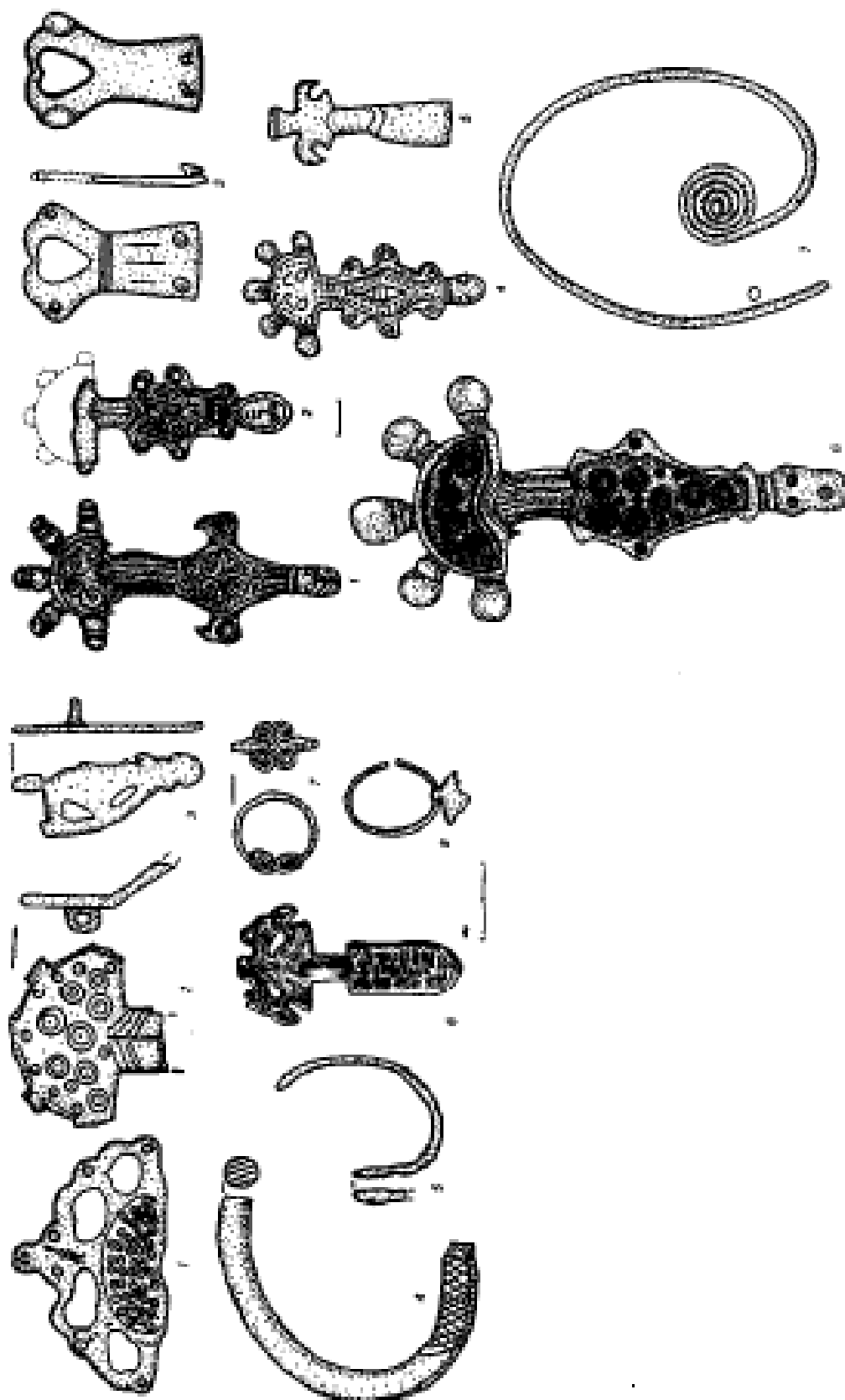

Рис. 8. Матеріали з поховань пенківської культури (за О. М. Приходнюком).

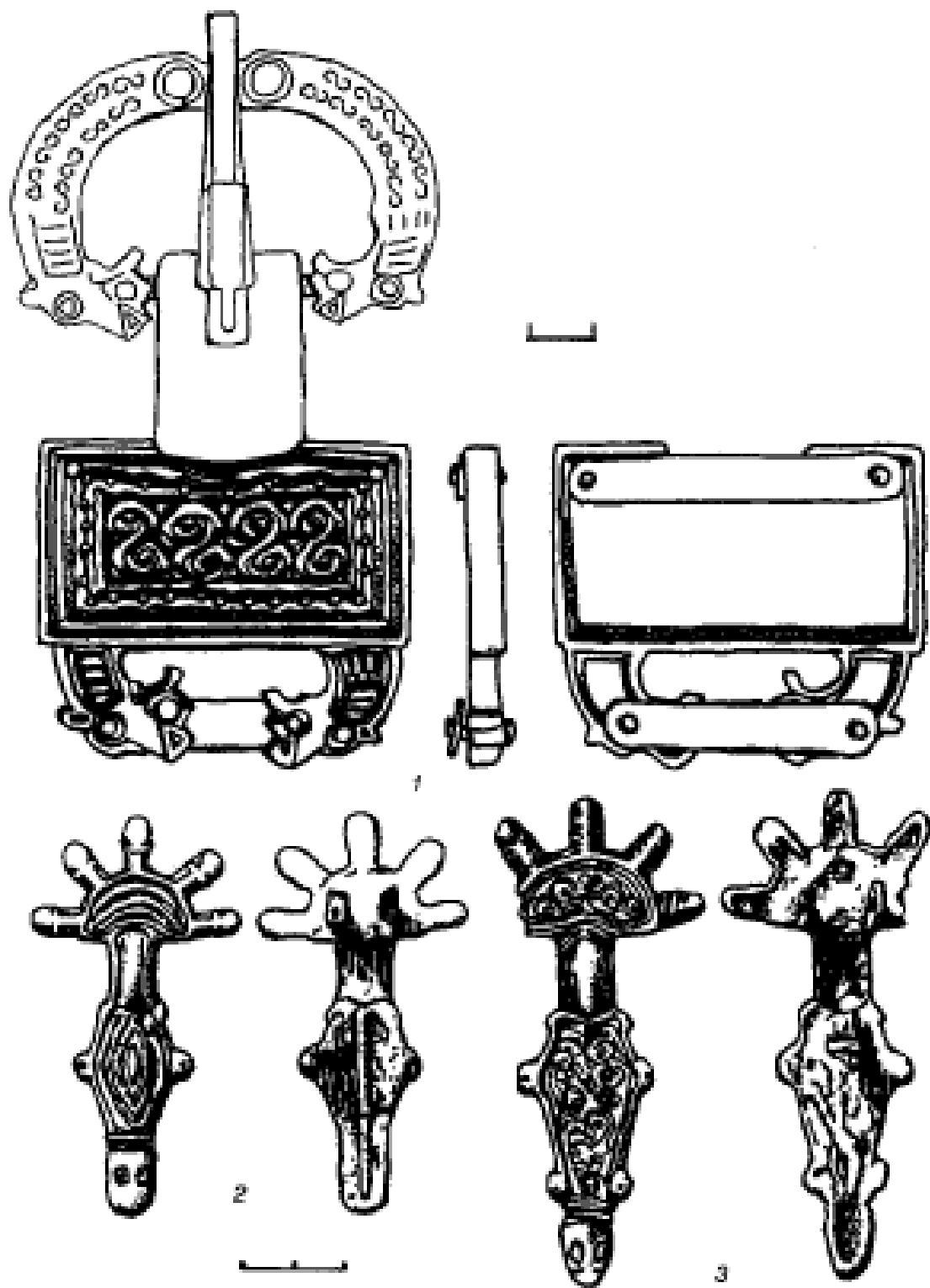
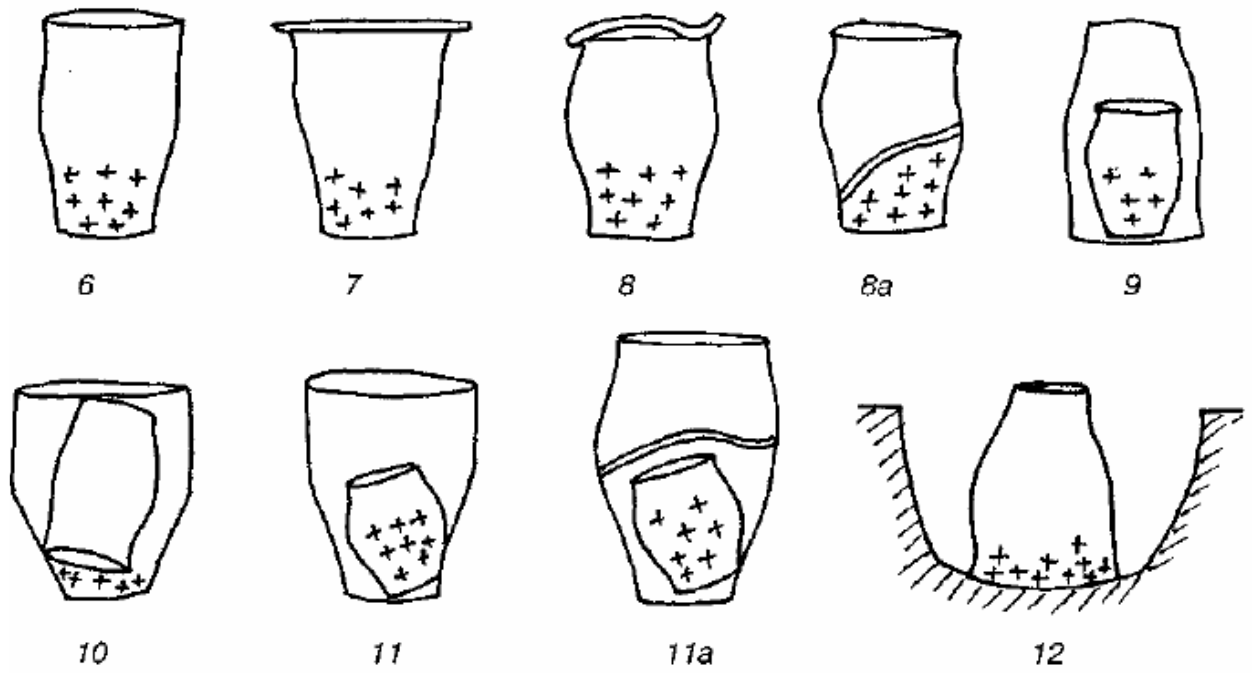

Рис. 9. Матеріали з поховань пенківської культури (за О. М. Приходнюком).

Рис. 10. Основні групи поховань колочинської культури (за Є. О. Горюновим.).

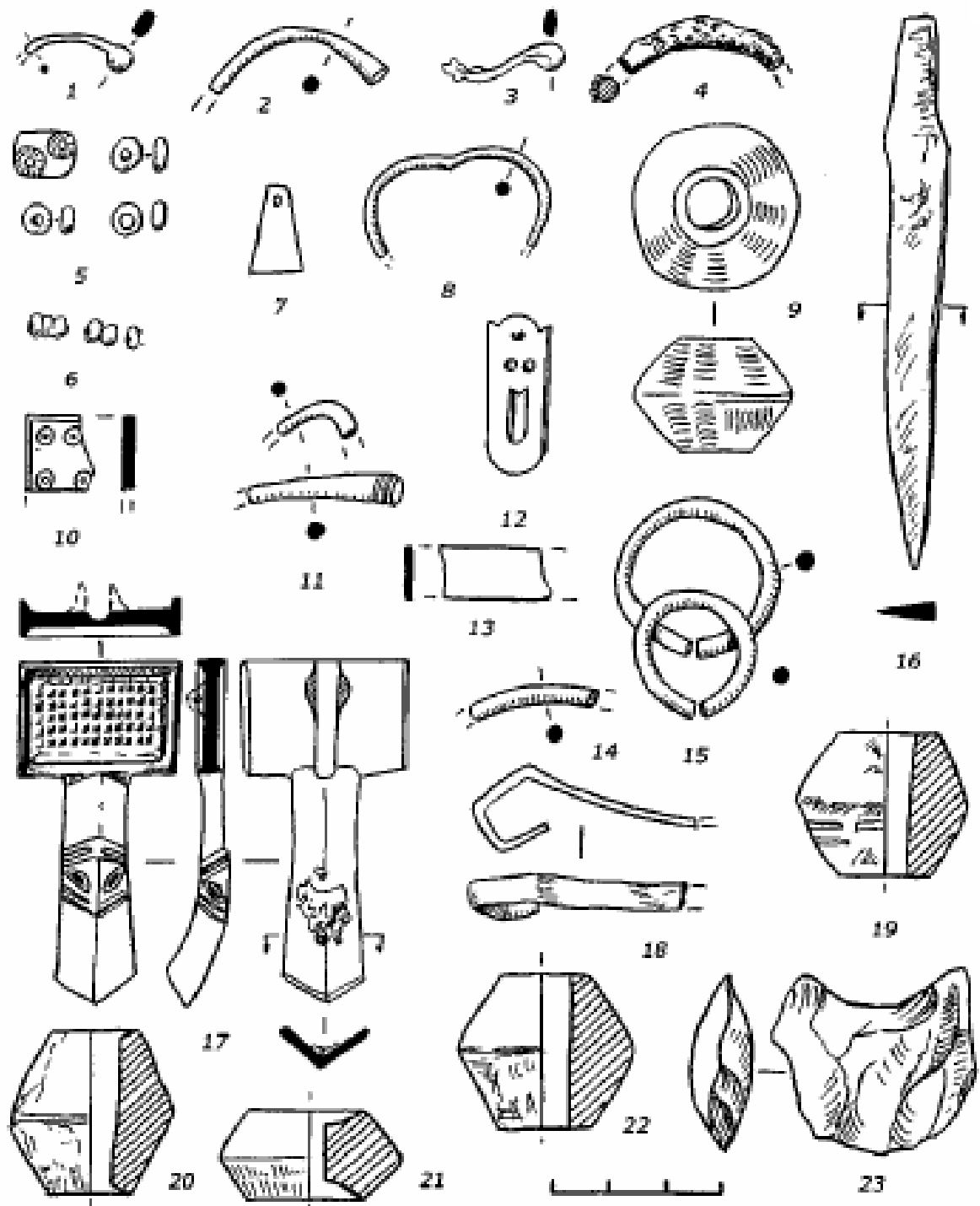
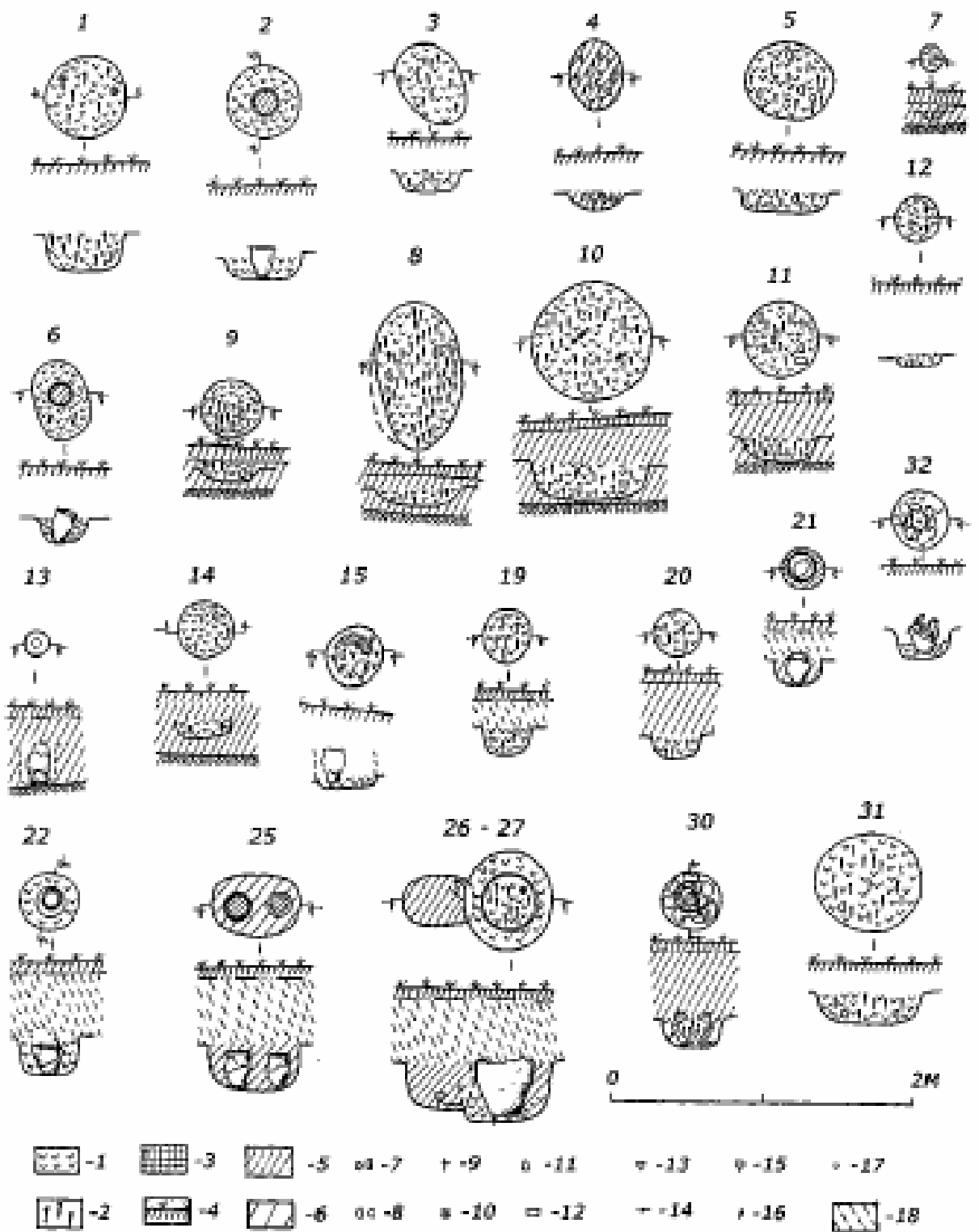
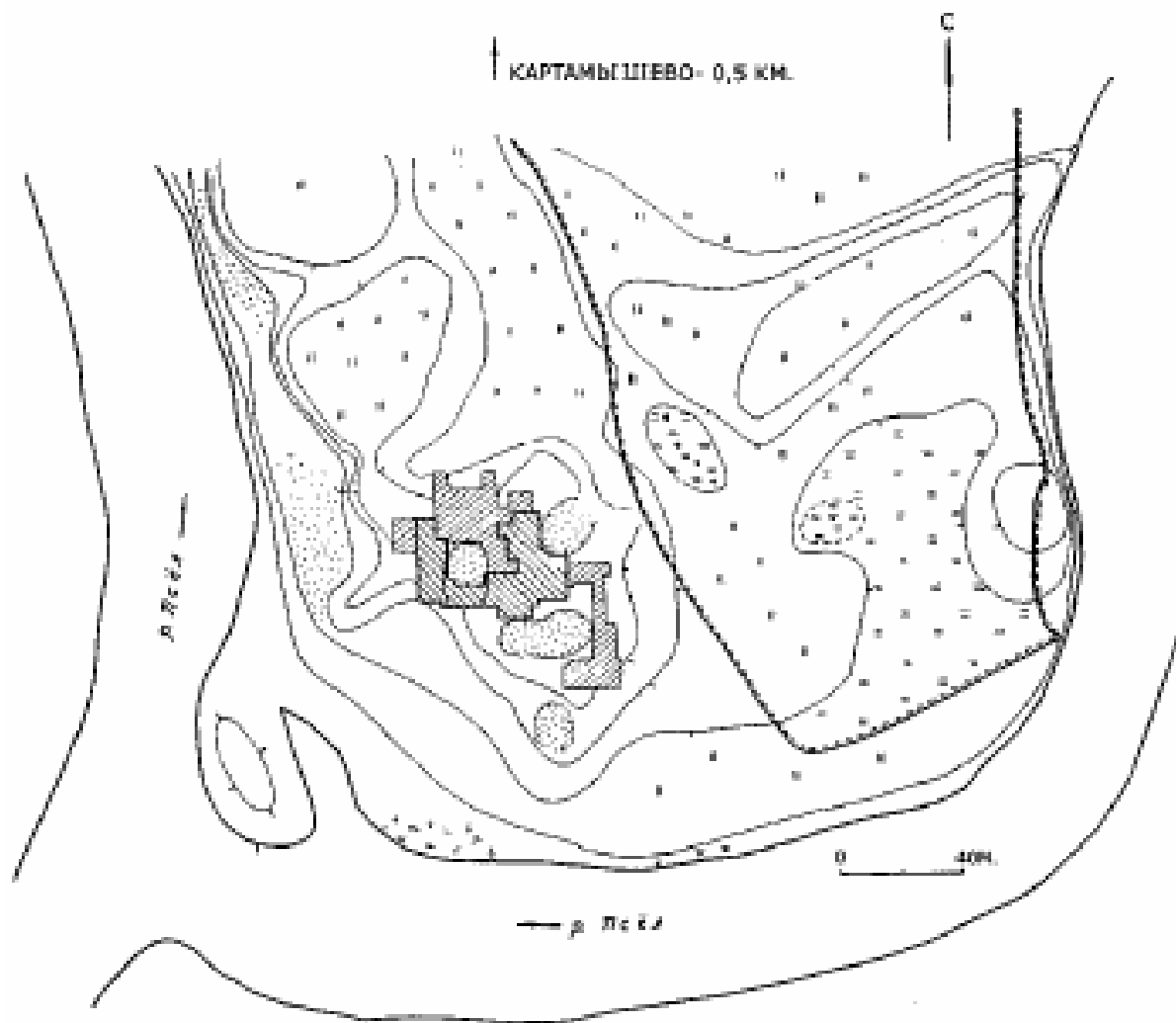

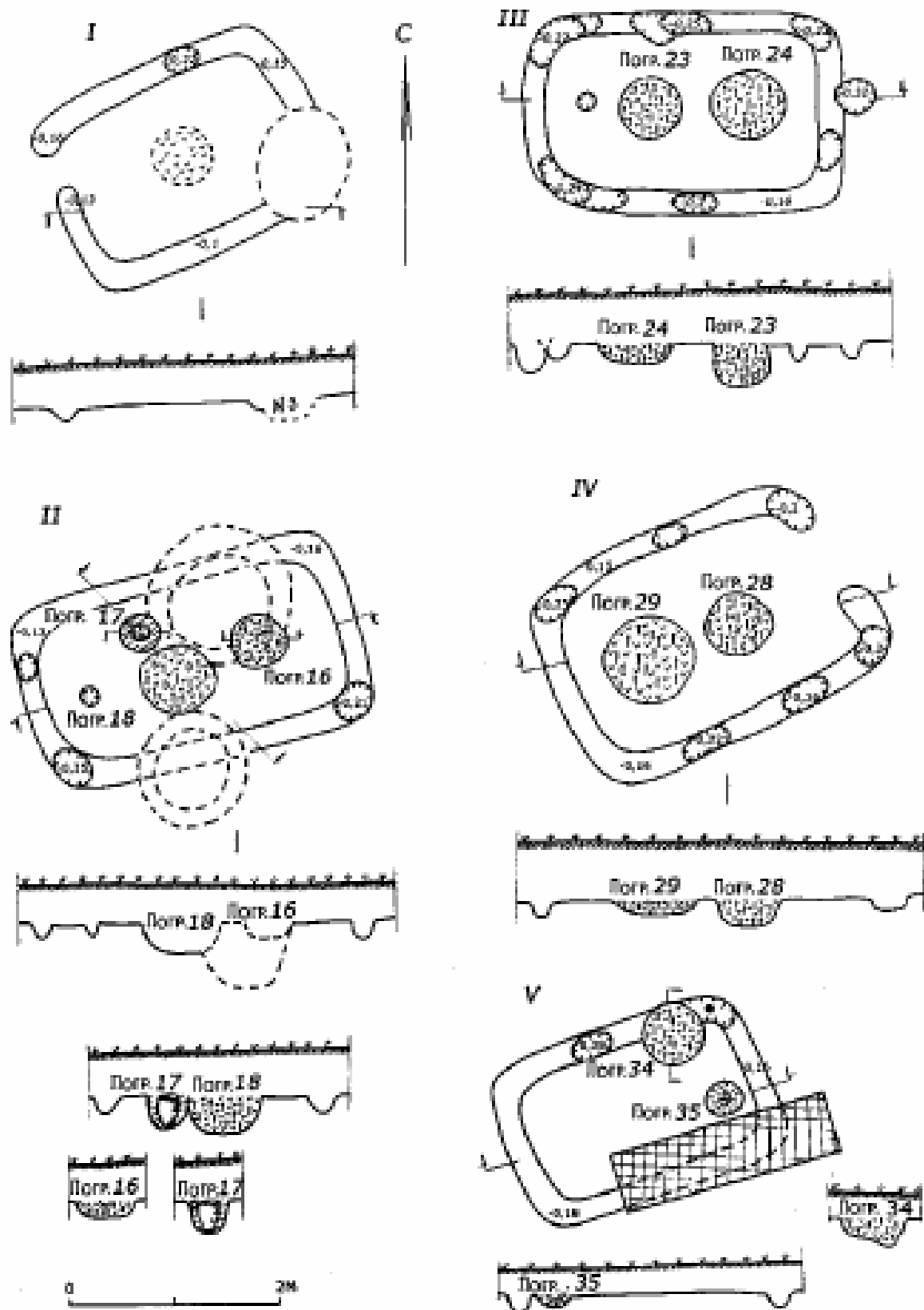
Рис. 11. Матеріали з поховань колочинської культури (за Є. О. Горюновим).

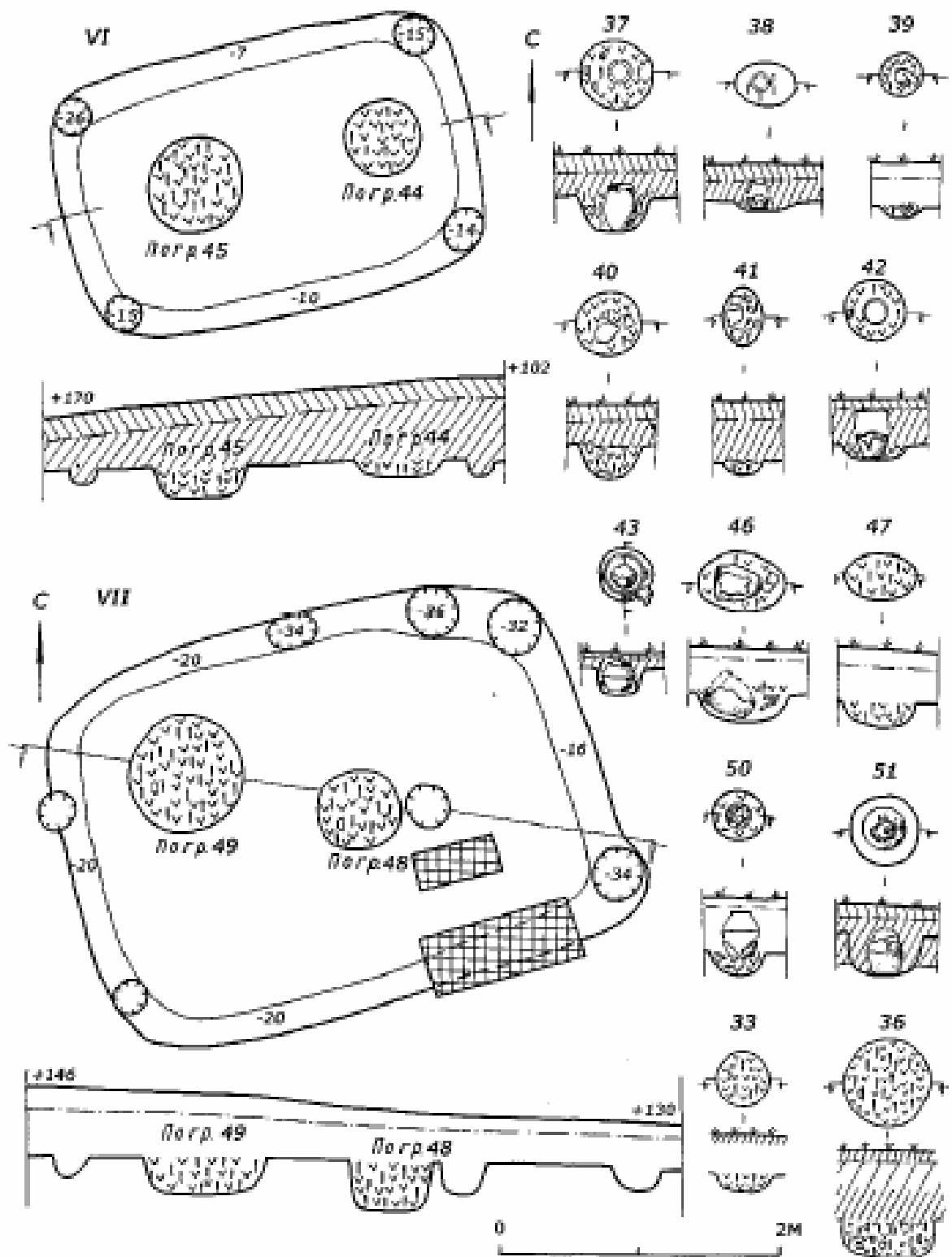
Рис. 12. Профілі поховальних ям колочинської культури (за Є. О. Горюновим).

Рис. 13. План могильника Картамишево II (за С. О. Горюновим).

Рис. 14. Профілі поховальних ям з огорожею колочинської культури (за Є. О. Горюновим).

Рис. 15. Профілі поховальних ям з огорожею колочинської культури (за С. О. Горюновим).

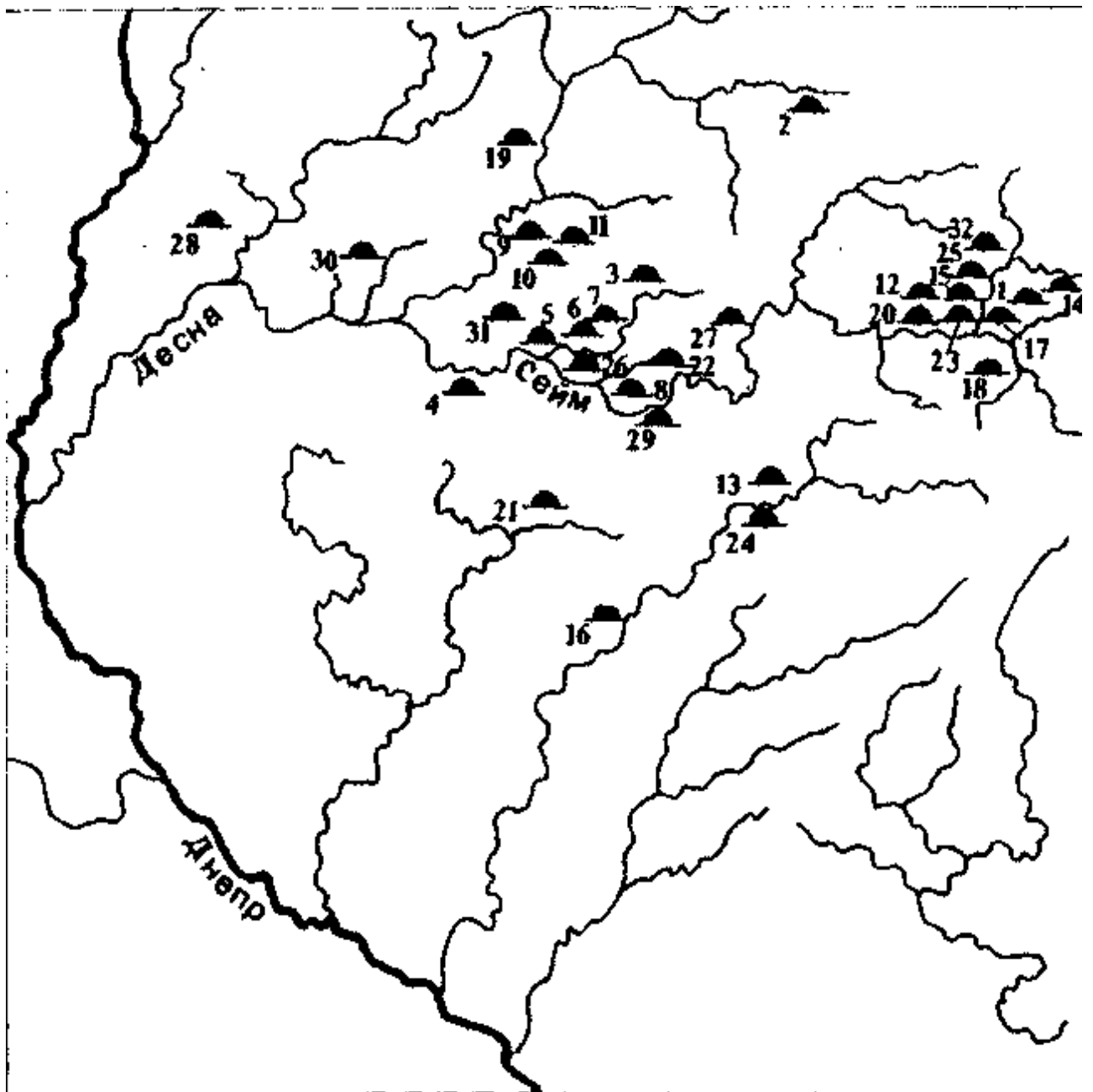

Рис. 16. Карта розповсюдження роменських курганів (за О. В. Григор'євим).

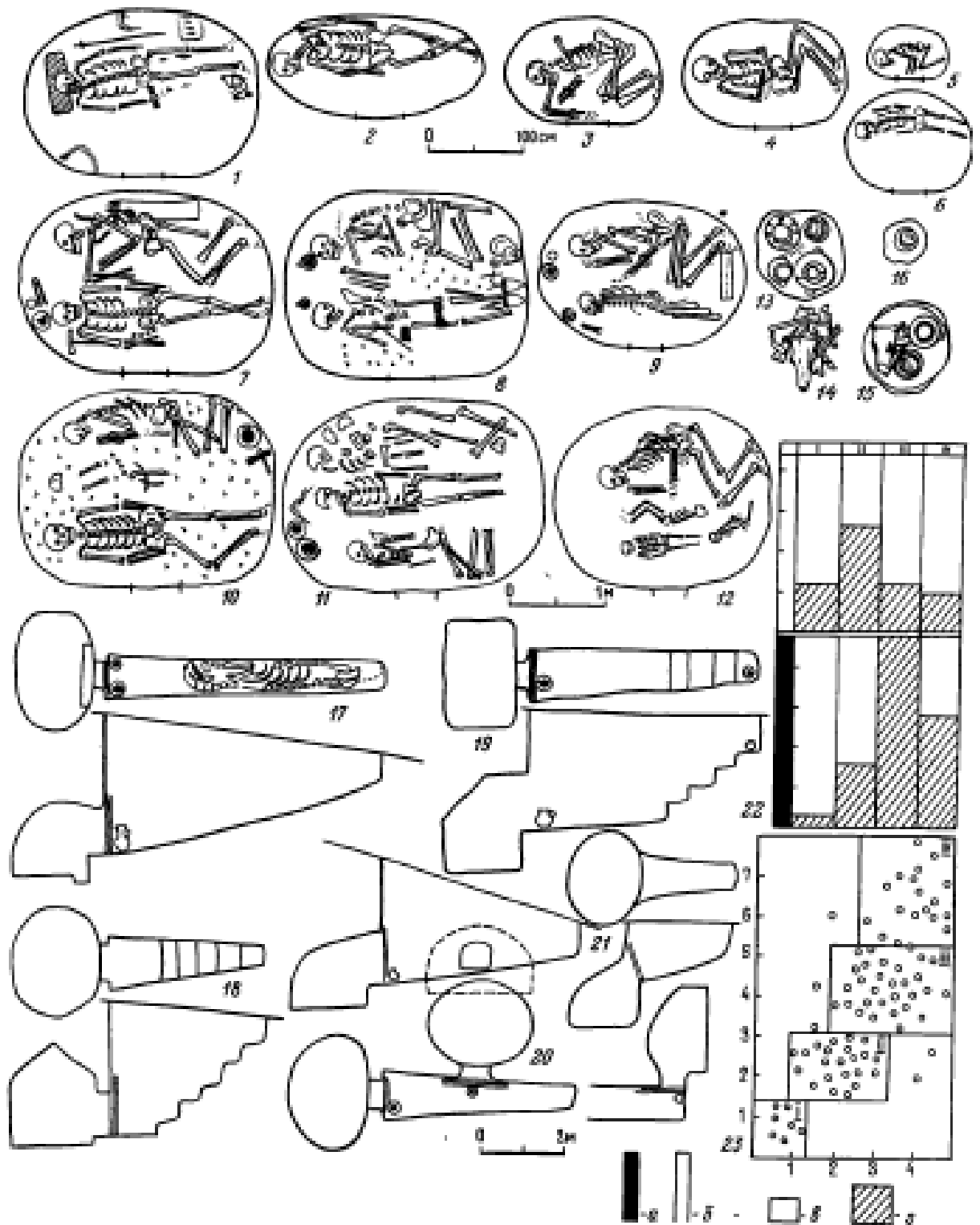

Рис. 17. Катакомбні поховання салтівської культури (за С. О. Плетньовою).

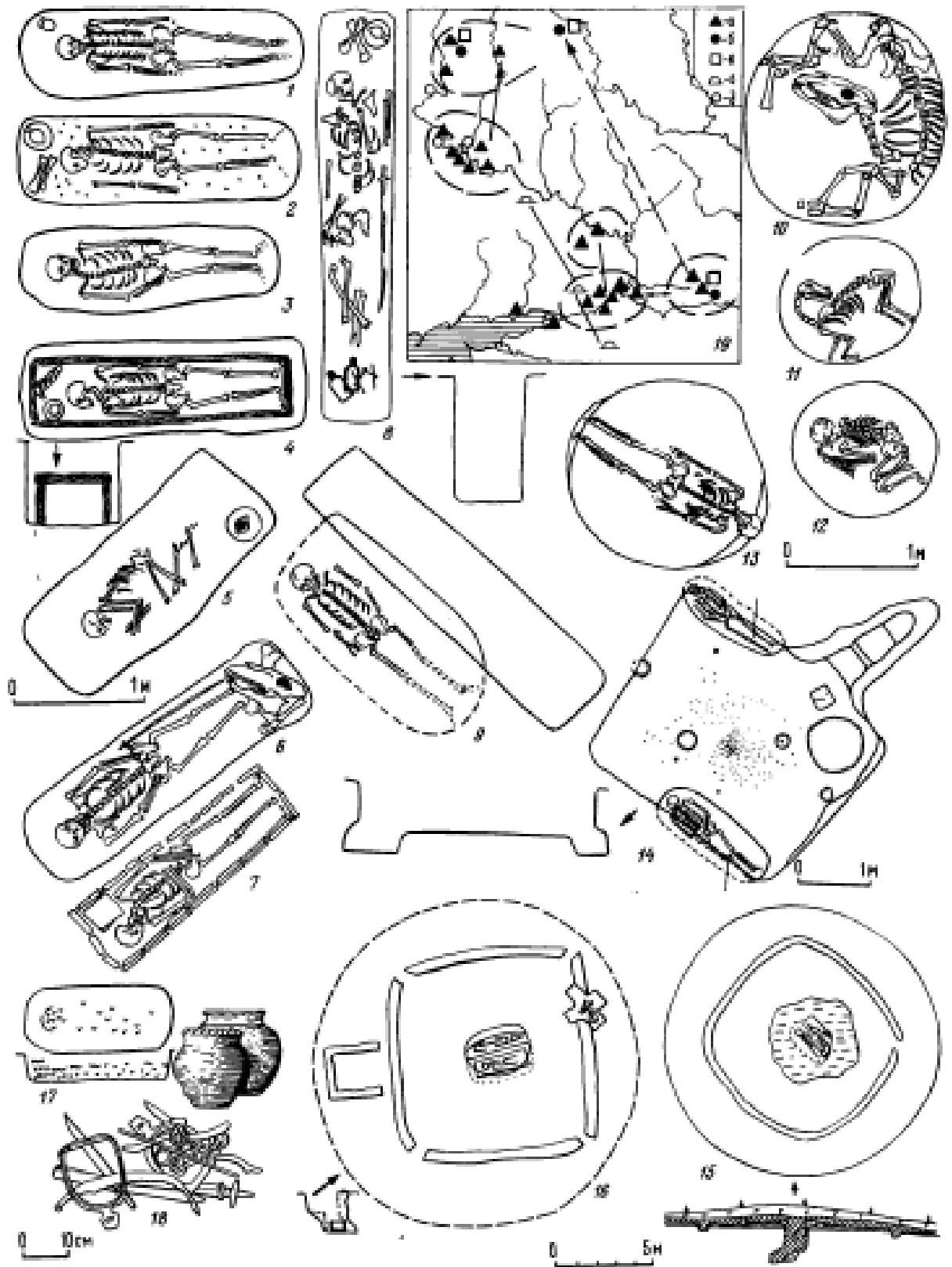
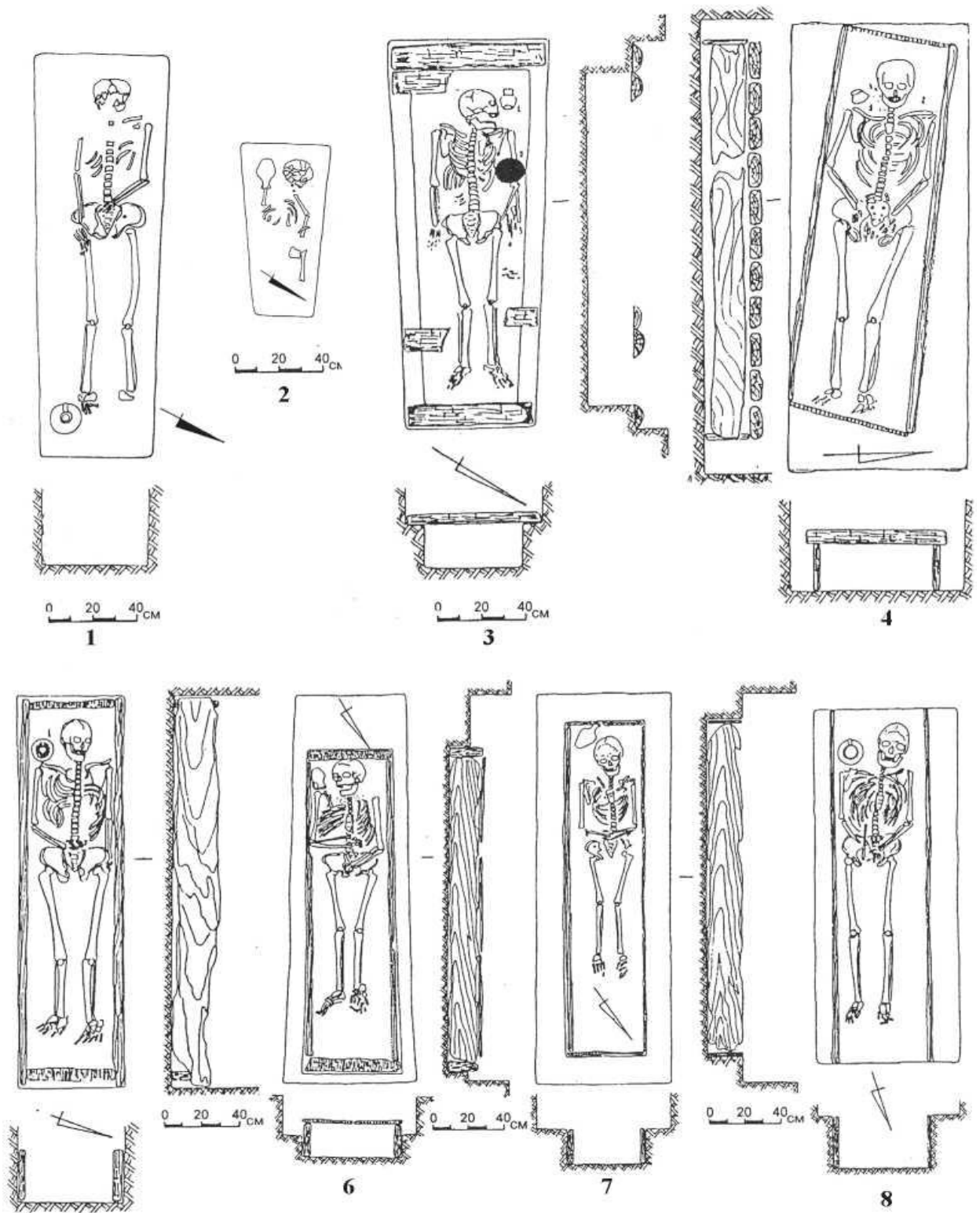
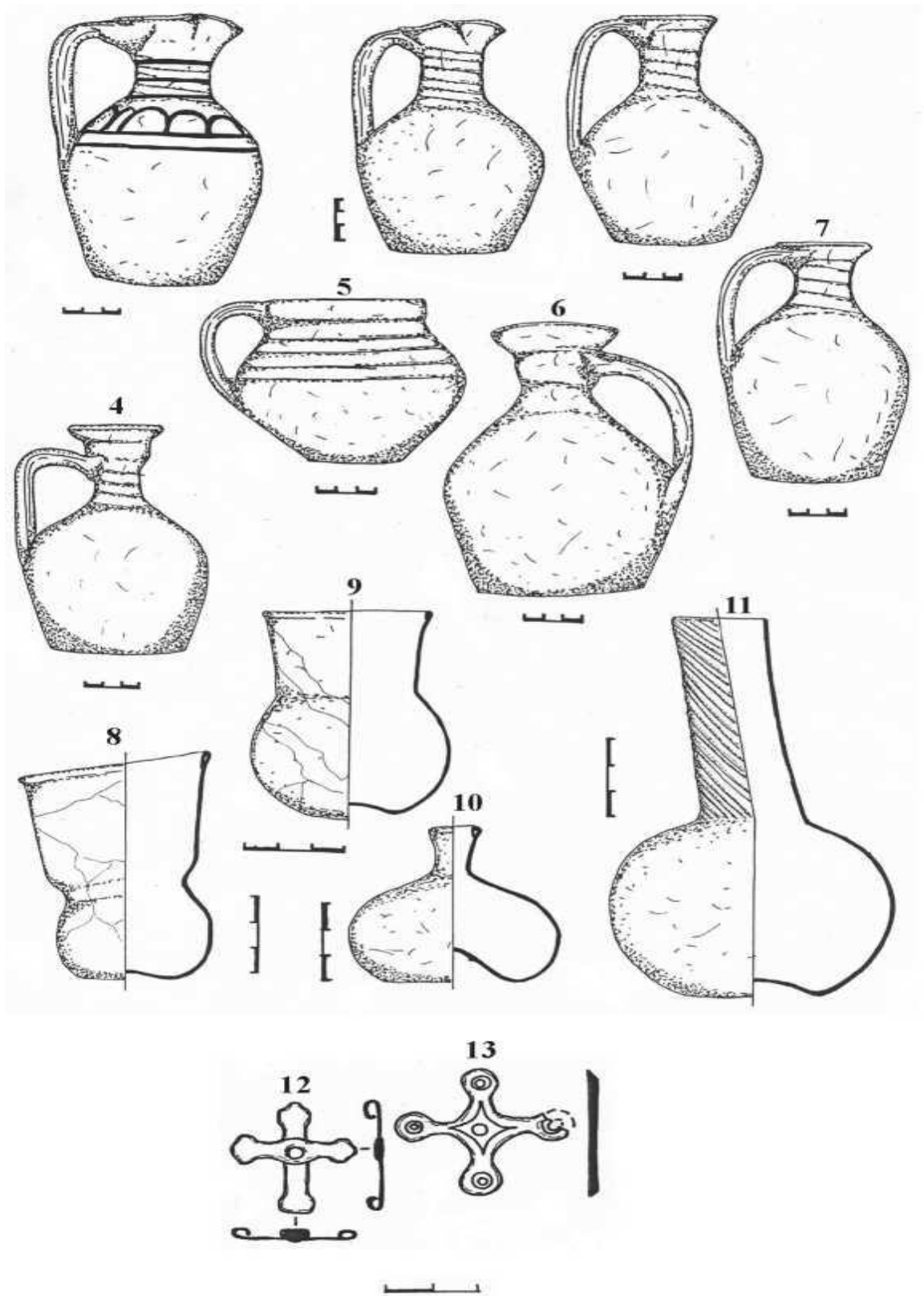

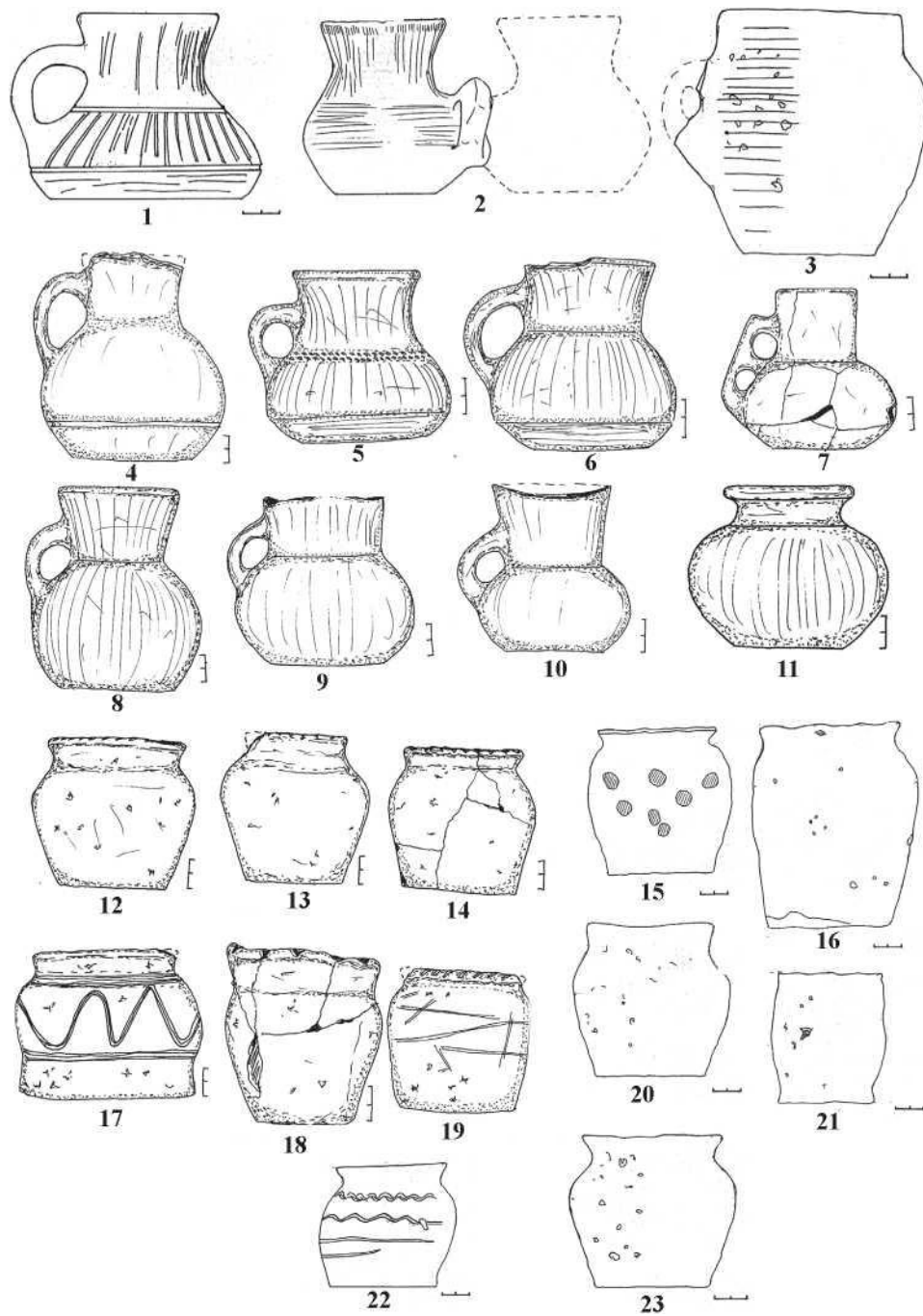
Рис. 18. Ямні поховання салтівської культури (за С. О. Плетнєвою).

Рис. 19. Поховання з дерев'яними конструкціями з могильника Червона Гусарівка (за В. С. Аксьоновим).

Рис. 20. Імпортний посуд та інвентар з могильника Червона Гусарівка (за В. С. Аксьоновим).

Рис. 21. Посуд з могильника Червона Гусарівка (за В. С. Аксьоновим).

Резюме

Світличний Ю. С. Поховальний обряд середньовічного населення Лівобережної України.

Ранньосередньовічна доба на Лівобережжі України представлена пам'ятками колочинської, пеньківської, волинцевської, роменської та салтівської культур. Поховання двох перших представлені майже виключно ґрунтовими трупоспаленнями в ямах та урнах. Сіверянський поховальний обряд майже завжди представлений кремаціями в курганах, при цьому кургани роменські значно більше волинцевських за розмірами. Найбільш різноманітно поховальний обряд представлено на могильниках салтівської культури. Її носії ховали небіжчиків за обрядом кремації в ямах та урнах, а також за обрядом інгумації в звичайних ямах та катакомбах.

Summary

Svitlychnyi Yu. S. Funeral Rites of the Medieval Population of the Left Bank of Ukraine.

The early medieval era on the Left Bank of Ukraine is represented by monuments of the Kolochin, Pen'kivska, Volyntseve, Romny and Saltiv cultures. The burials of the first two are represented almost exclusively by ground cremations in pits and urns. The Severian burial rite is almost always represented by cremations in burial mounds, while the Romny burial mounds are significantly larger than the Volyntseve ones. The burial rite is most diversely represented in the burial grounds of the Saltiv culture. Its bearers buried the dead according to the cremation rite in pits and urns, as well as according to the inhumation rite in ordinary pits and catacombs.